

Open Research Repository

Women, integration and prison: An analysis of the processes of socio-labor integration of women after prison in Europe (MIP). Comparative report based on national reports' fieldwork findings

Item Type	Working paper
Authors	Tóth, Herta
Download date	2024-10-04 23:40:58
Link to Item	http://hdl.handle.net/20.500.14018/9521

A törésvonalak, a pártok és az intézményrendszer¹

Tóka Gábor

Megjelent a *Törések, hálók, hidak: Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon* (szerk. Angelusz Róbert és Tardos Róbert) című kötetben; Budapest: DKMKA, pp. 243-322.

1. A törésvonalak fejlődése Magyarországon, 1990-2003

A magyarországi pártversengés 1990 és 2003 közötti történetében rendkívül nagy szerep jutott egy olyan tényezőnek, aminek a törésvonalakat érintő hatását talán senki sem látta előre. Az 1989-90-ben, a demokratikus átmenet során és annak körülményeire gondolva kialakított intézményrendszer egyes, a kormányzati stabilitást és a világos politikai felelősségi viszonyokat szolgálni hivatott vonásai nagymértékben elősegítették a politikai törésvonalak egybekapcsolását, illetve a mindenkori kormány-ellenzék szembenállást keresztbemetsző törésvonalak elsorvadását. Az 1989-90-es alkotmányjogi konstrukciónak természetesen voltak olyan vonásai is, amelyek a hatalom-megosztást szolgálták, és ennél fogva – legalább potenciálisan – a politikai konfliktus-rendszer fragmentálódását segítették elő. Ezekre vonatkozott Körösenyi András (1993) észrevétele, hogy a politikai berendezkedés egyes elemei – mint pl. az Alkotmánybíróság vagy a független jegybank szerepe – a konszenzusedemokráciára emlékeztettek.² Bár ez az értelmezés közkeletűvé vált a magyar politikai rendszerre vonatkozó elemzésekben, a kifejezetten a pártok által benépesített parlamenti és választási arénák alapvető jellegzetességeivel kapcsolatban nem állja meg a helyét. Ott a választási rendszer többségi tendenciái és a miniszterelnök rendkívüli dominanciája a kormánykoalíciók belül – és ennek részeként az a tény, hogy két választás között szinte elmozdíthatatlan hivatalából – kezdettől fogva erős hatalomkoncentrációt eredményezett. Ez rendkívül alkalmas volt a pártrendszer két pólus köré szervezésére, és ennél fogva arra, hogy a közpolitikai ellentétek elvben végtelen sokaságát és változatosságát egyetlen – ha úgy tetszik, bal-jobb - ideológiai dimenzióra redukálja.

A magyar pártrendszer egyik legmarkánsabb jellemzője kétségkívül a kezdeti szétaprózódás gyors és folyamatos csökkenése volt.³ Amint azt a III.1 táblázatból leolvasható, a két legnagyobb párt által a pártlistán megszerzett szavazatok 1990-ben még csak a leadott szavazatok 46 százalékát tették ki, ami azonban 1994-re 53, 1998-ra pedig 61 százalékra nőtt. 2002-re a két legnagyobb párt már a listás szavazatok 83 százalékát mondhatta magáénak és a közvélemény-kutatások szerint azóta ez az arány folyamatosan 90 százalékhoz közel volt. Eközben a stabilitás illetve annak hiánya egyidejűleg határozta meg a pártrendszert: míg a releváns politikai pártok nem változtak, addig választási

¹ A fejezet elkészítése során értékes kutatási segítséget és számos hasznos észrevételt kaptam Simon Ágnestől, akinek munkáját ezúton is szívből megköszönöm.

² Később Körösenyi (1998) tovább vitte ezt a gondolatot és arra a következtetésre jutott, hogy a magyar politikai rendszer közelebb van a demokrácia konszenzuszos, mint többségi modelljéhez.

³ Ld. Tóth (2001), aki a magyar pártrendszer koncentrációjának nevezi a jelenséget.

eredményeikben meglehetősen szélsőséges ingadozások következtek be. Az 1990-es választás két, legtöbb mandátumot szerzett pártja 2002-re a két legkisebb parlamenti párttá zsugorodott, és minden egyes választás az ellenzék győzelmét hozta – vagyis politikai váltógazdaság alakult ki Magyarországon. A releváns pártok köre azonban alig változott: az egyetlen párt, amely az 1990-ben parlamenti mandátumot szerzett pártokon kívül képes volt bekerülni a parlamentben valójában csak az 1990-ben győztes MDF kettészakadásának eredményeképpen létrejött MIÉP. Mindezt egybevetve a pártrendszert a folyamatosság, az állandó változás és a szélsőséges ingadozások sajátos elegyeként jellemezhetjük – az adott struktúrákba való betanulásra a folyamatosság alkalmas, a váltógazdálkodás és a szélsőséges szavazatingadozások pedig bőséges motivációt teremtett. A jelen fejezet emellett sorakoztat fel érveket, hogy a kétpártrendszer felé való – 2004-ig szinte töretlen – fejlődés e tanulási folyamat egyik eredménye volt.

Ez a tendencia 1990-ben még korántsem volt nyilvánvaló. A kezdeti meglehetősen fragmentált pártrendszer számos egymást keresztező vagy gyengén átfedő törésvonalat volt képes megjeleníteni: mint látni fogjuk, ennek nagy szerepe volt abban, hogy a kilencvenes évek első felében egyes társadalmi-demográfiai törésvonalak olyan jelentős szerepet játszottak a választói magatartásban. Mi több, a választási rendszer egyik leglényegesebb sajátosságának a korabeli politikusok és kommentátorok számára akkor még éppen az tűnt, hogy a megyei listás és a kompenzációs mandátumok kiosztásával viszonylag sok párt bejutását engedi meg a parlamentbe.⁴ Ehhez képest némileg meglepő, hogy 2003-ra egyetlen törésvonal köré szerveződve gyakorlatilag kétpártrendszer alakult ki Magyarországon, és a kisebb pártok nagy része teljesen elsorvadt. A jelen fejezet ennek történetét körbejárva arra mutat rá, hogy mindebben valóban fontos szerepe volt az intézményrendszer fent említett sajátosságainak, amelyek számos potenciális törésvonal önálló létezését ásták alá.

Ez a fejlődési út persze korántsem volt szükségszerű, és túlságosan is sommás lenne az intézményrendszeri sajátosságok elkerülhetetlen következményeként beállítani. Ehelyett akár úgy is érvelhetnénk, hogy az eredeti törésvonalak gyengesége tette lehetővé azt, hogy ezek két nagy tábor ellentétéként összemosódjanak egymással: ráadásul anélkül, hogy az ezen összefoglaló törésvonal menti politikai ellentét különösebben erős gyökerekkel rendelkezett volna a társadalom csoportviszonyaiban. Amennyiben az időközben elhalványodó többi törésvonalak markánsabban hatottak volna a politikusok és a szavazók viselkedésére, akkor a politikusok minden bizonnyal inkább a törvényben rögzített intézményi keretet igazították volna hozzá az egymást keresztező törésvonalak által fenntartott fragmentált pártrendszer valóságához, nem pedig az utóbbi rázódott volna hozzá az adott jogi keretekhez.

Ezért tehát úgy is spekulálhatnánk, hogy a pártok nagy része fokozatos felmorzsolódásának előfeltétele a törésvonalak eredendően gyenge és ezért könnyen módosítható természete volt. Így az olyan intézményrendszeri jellemzők, mint a választási rendszer többségi tendenciái vagy a miniszterelnöki dominancia a kabinetben csupán a katalizátor szerepét töltötték be abban a folyamatban, amelynek eredményeképpen a szavazók voksait a dominánssá váló törésvonal szembenálló

⁴ A választási rendszer kialakulásáról és arányosságáról ld. Fábán és Kovács (1998).

oldalain elhelyezkedő két legnagyobb pártra adták le. A (többi) törésvonalak gyengesége folytán a két legnagyobb párt – ha nem is erőfeszítések, de legalább különösebb nehézségek nélkül – tudta áthidalni a saját táborukban a többi törésvonalak mentén mutatkozó ellentéteket, és egy közös zászló alá gyűjteni egy-egy, belsőleg nagyon is tagolt választóközönséget.

Az alábbiakban nem célolok annak vizsgálatát, hogy ez a fejlődési út mennyire volt oka vagy eredménye a törésvonalrendszerben bekövetkezett változásoknak. Ez egy valószínűleg megoldhatatlan tyúk-tojás probléma, hiszen a választói magatartást befolyásoló törésvonalaknak nemigen létezik a pártpolitikai kifejeződéstől független létezése. Nem állapítató tehát meg, hogy a pártok cselekedetei mennyiben voltak önálló tényezői a történeteknek, és mennyiben voltak csak többé-kevésbé akaratlan kifejeződései egy tőlük függetlenül is végbemenő változásnak. Megpróbálok azonban rámutatni arra, hogy a magyar politikai pártok törésvonal-mobilizációs – illetve egyes törésvonalak tompítására tett – erőfeszítései, illetve az ezekre adott választói reakciók miként függtek össze az intézményekkel, a törésvonal-rendszer átalakulásával, és a pártrendszer szétaprózódottságának feltűnően gyors csökkenésével.

1.1 A pártrendszer eredete

Bár a soron következő oldalak az olvasók túlnyomó többsége számára jól ismert történetet mondanak el, a rend kedvéért mégis szükséges az adataink értelmezéséhez felhasznált történelmi keret felvázolása – ha másért nem, akkor legalább azon olvasók kedvéért, akik csak a közelmúltban váltak a magyar pártpolitika figyelmes szemlélőivé, és ezért könnyen eshetnek abba az optikai csalódásba, hogy a pártnevek hasonlóságától félrevezetve a kilencvenes évek elejére is ugyanazokat a törésvonalakat vetíti vissza, mint amit napjainkban tapasztalunk. Az 1988 és 1998 közötti magyar történelmet annak idején napi szinten nyomon követő olvasók talán át is ugorhatják ezt a szakaszt, és a fejezet második alfejezetével folytathatják az olvasást. Az előadott gondolatmenet analitikus része azonban talán számukra is hordoz újdonságot.

A szovjet-típusú politikai rendszer 1948-as bevezetésekor Magyarországon is szinte azonnal felszámolódtak a nem kommunista pártok: igaz, soha nem lettek betiltva, és így – legalábbis a szájhagyomány szerint – az ötvenes évek elején a budapesti telefonkönyv még felsorolta például a Kiszgazdapárt telefonszámát, csak éppen senki nem vette fel a telefont, ha valaki felhívta a számot. Az alkotmányjogi formalitások tekintetében azonban a rendszer nem számolta fel azokat a szabadságjogokat, amelyek a politikai pluralizmus alapjait teremthették volna meg: így a gyakorlatban csak a rendszer pillanatnyi toleranciájától függött az, hogy ténylegesen is létrejöhetnek-e „alternatív politikai szervezetek”, ahogy a jelen történetünk szempontjából számottevő szervezeteket 1987-88-as megalakulásuk idején hívták. Utóbbiak kezdeti célja a gorbacsovi Szovjetunióban éppen csak megindult reformok által bátorított hazai folyamatok, köztük a nagyobb politikai szabadság felé tett kissé határozatlan lépések felgyorsítása és radikalizálása volt. Miután 1988 májusában a politikai liberalizáció legmakacsabb ellenzőit – mint pl. a mára már jórészt elfeledett Óvári Miklóst, Gáspár Károlyt és Németh Károlyt – eltávolították a kormányzó Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi és Politikai Bizottságából, és a párt vezetése a pusztán szimbólikus szerepre szorított Kádár János helyett a Grósz Károly, Németh Miklós, Nyers Rezső, és Pozsgay Imre alkotta négyes

kezébe került, újjászerveződtek a második világháború utáni rövidéletű magyar demokrácia kulcsfontosságú pártjai is. Még további mintegy 40 nem-kommunista párt jött létre azt követően, hogy 1989 februárjában az MSZMP Központi Bizottsága hivatalosan is elfogadta a többpártrendszerre való áttérést, ám ezek a formációk – egy szerény kivétellel – nem tettek szert különösebb jelentőségre.⁵

Ha nem is lehet pontosan rekonstruálni mindazokat az okokat, ami miatt egyes újonnan létrejött szervezetek a pártrendszer fontos tényezőivé váltak, mások pedig a teljes feledésbe merültek, annyi bizonyos, hogy a pártoknak a törésvonalak rendszerében elfoglalt helye szempontjából esetleges tényezőknél igen nagy szerep jutott mindebben.⁶ Jól ismert például a demokratikus átmenet azon fontos állomása, amikor 1989 márciusában az ellenzék megalakította a gyűjtőszervezetként funkcionáló Ellenzéki Kerekasztalt (EKA). Annak megértésére, hogy miért is azok a szervezetek kerültek 1990-ben a parlamentbe, amelyek, célszerű itt felidézni, hogy az EKA-t négy történelmi párt, három újonnan alakult politikai szervezet, és egy szakszervezeti szövetség hozta létre azzal a céllal, hogy az ellenzék egységesen tudjon fellépni a Nemzeti Kerekasztal Tárgyalásokon.⁷ Ezen összetett tárgyalássorozat 1989 júniusa és szeptembere között zajlott az MSZMP, az MSZMP szatellit szervezetei – mint pl. a hivatalos szakszervezetek, a Nőszövetség vagy a Hazafias Népfront – és az EKA által képviselt demokratikus ellenzék között. Az EKA-ba történő felvétel már önmagában is egy párt politikai erejét és potenciális választói elfogadottságát jelezte a jövődő választópolgárok felé. Maguk a kerekasztal tárgyalások pedig még tovább növelték a tagok és a kívül maradó pártok közötti ismertségbeli különbséget azáltal, hogy a pártszerveződés legkritikusabb pillanatában az EKA tagjai felé irányították mind a média, mind pedig a lehetséges pártaktivisták figyelmét. Mindez nemcsak elősegítette a pártok intézményesülését, de talán az 1990-es választás kimenetelét is döntően befolyásolta, hiszen az EKA-n kívül maradó pártok egyike sem tudott a szavazatok két százalékánál többet szerezni.

Annak megértéséhez, hogy milyen törésvonalakat artikulált a pártrendszer 1989-90-ben, mindenekelőtt arra kell visszaemlékeznünk, hogy a Nemzeti Kerekasztal túloldalán az akkor már hamarosan megszűnő MSZMP képviselői ültek. A párt 1989 októberi kongresszusa döntött a marxizmussal való szakításról, és új pártot alakított Magyar Szocialista Párt (MSZP) néven.⁸ A kisebbségben maradt marxista-leninista tagok elutasították az új programot és egy ortodox kommunista pártot hoztak létre, amit azóta már inkább Munkáspártnak ismerünk, de akkor még a megszűnt állampárt (MSZMP, azaz Magyar Szocialista Munkáspárt) nevével szerepelt. Formálisan azonban a jóval nagyobb, reformer utódpart lett a megszűnő MSZMP jogutódja, megtartva ezzel a kormányzati posztokat és ingatlanokat is. A volt MSZMP-tagoknak kevesebb, mint egy tizede lett az MSZP tagja. Mindezek nyomán a magyar utódpart, az MSZP, a régió volt állampártjai között az ancien régime-mel – mint azt Grzymala-Busse (2002) sokoldalúan

⁵ Az MSZMP politikájának változásáról ld. Kalmár (2000), az újonnan alakuló pártokról pedig ld. Stumpf (1990) elemzését.

⁶ Az 1990-es szabad választások idejére létrejött szervezetek listájára ld. Kiss, Stefánny és Tari (1990).

⁷ A Nemzeti Kerekasztal Tárgyalásokra ld. Bozóki *et al.* (1999-2000).

⁸ A kongresszusról ld. Kimmel (1990).

bemutatta – viszonylag kisebb folytonosságot mutató szervezetek közé került. Az 1990-es kampány során mind a párt programja, mind pedig vezetése a pragmatizmust, szakértelmet, a gazdasági reformok szükségességét, a demokrácia melletti elkötelezettséget, és a szocialistáknak a politikai stabilitás megőrzésében játszott szerepét hangsúlyozta, valamint a szociáldemokrácia, a nemzetcentrikus gondolkodás, a mérsékelt liberális nézetek és a technokrata szemlélet sajátos keverékét tűzte zászlajára.

Az ellenzéki oldal pártjait természetesen egyesítette a fennálló rendszerrel való szembenállás. Ugyanakkor ezernyi módon különböztek is egymástól – ha önálló szervezetként fenn akartak maradni, akkor óhatatlanul is indokoltá kellett tenniük a szavazók számára, hogy milyen sajátos elkötelezettségek akadályozzák meg erőik maradéktalan egyesítését. Úgy tűnik a választóknak nem volt különösebben nehéz kitalálni, hogy milyen eszmék mellett és milyen társadalmi rétegek érdekében kívántak szót emelni az újjászervezett történelmi pártok (ezek közül a kiskgazdák, a szociáldemokraták és a kereszténydemokraták voltak az EKA tagjai).⁹ 1989 őszétől kezdődően a Független Kiskgazda Párt (FKGP) volt az egyetlen párt, amely kiállt a kommunista hatalomátvétel előtti, 1947-es (föld)tulajdoni állapot visszaállítása mellett. A Magyar Szociáldemokrata Párt (MSZDP) úgy vélte, hogy neve alapján eszmei hovatartozása nyilvánvaló, és nem különösebben igyekezett ezeket az eszméket konkrét kérdések mentén programmá formálni. Egyetlen ilyen irányú kezdeményezése a kedvezményes lakásvásárlási kölcsönök kamatemelése elleni tiltakozás volt, ami viszont alig emelkedett ki az 1990-es választások előtt az MDF és az SZDSZ által is – más kérdésekkel kapcsolatban - színrevitt és enyhén hiteltelen populista megmozdulások sorából. A szociáldemokrata pártvezetés szemében a legnagyobb problémát az jelentette, hogy miként különböztesse meg magát pártjuk a szintén – a korabeli közhiedelem szerint szavazatszerzési szempontból rendkívül ígéretes – szociáldemokrata mező elfoglalásáért versengő reform-kommunistáktól. Talán éppen emiatt, az 1989-es év politikai konfliktusai során az MSZDP – az erősen anti-kommunista FKGP-hez hasonlóan – általában az ellenzék radikálisabb szárnyával azonosult. A Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP) ezzel szemben a tradicionális vallásos témákat és a szegények iránti morális elkötelezettségét hangsúlyozta. Markánsan vallásos profilja miatt nem jelentett problémát számára annak tisztázása, hogy a rendszerellenes oldalon áll. Talán emiatt is, az 1989. novemberi “négyigenes” referendum¹⁰ során azt is megengedhette magának, hogy a Szocialista Párt álláspontját támogassa, és 1989 nagy politikai csatáiban általában is viszonylag távol tartsa magát a radikális ellenzéktől.

Mindezek a történelmi pártok szervezeti felépítésükben a hagyományos tömegpárti modellt próbálták követni.¹¹ Ezzel szemben az EKA domináns erői – az MDF, az SZDSZ, és a FIDESZ – a fennálló rendszerrel szembeni mozgósítás mindenevő gyűjtőszervezeti voltak, és széles ideológiai spektrumot fedtek le. Jövőbeni politikai elkötelezettségüket az is bizonytalanná tette, hogy fő céljukként a demokratikus

⁹ Az EKA-nak szintén tagja volt a Magyar Néppárt is, amely bizonyos szellemi örökséget vállalt az egykori Nemzeti Parasztpárttal, ám nem épített olyan mértékben veteránokra és a folytonosságra, mint a valódi történelmi pártok, és csak nagyon rövid ideig bírt politikai jelentőséggel. Ezért ezt a pártot itt nem tárgyalom külön.

¹⁰ Babus (1990).

¹¹ Ld. Enyedi (1996).

átalakulást jelölték meg, aminek azonban végül is csak rövidtávon volt jelentősége. Mindennek ellenére az átmenetben játszott szerepük és azok a – viszonylag széles bázison alapuló és komoly belső kohézióval bíró – értelmiségi társasági hálózatok, amelyekből ezek a pártok kinőttek, lehetővé tették számukra, hogy a lehető legjobb emberi és anyagi erőforrások politikai mozgósítása tekintetében a legsikeresebb nem-kommunista erőkké váljanak Magyarországon. Alighanem inkább ez, semmint ideológiai profiljuk konkrét sajátosságai tették őket 1989-90-ben a legfontosabb ellenzéki szervezetekké. Viszont ha már egyszer ők váltak a nagy pártokká, akkor elkerülhetetlen lett, hogy a demokratikus politizálás körülményei között a pártpolitika nagy, sőt talán legnagyobb konfliktusává váljanak az őket megosztó, és az első szabad választások előtt esetleg a választók zöme számára még teljesen érdektelennek tűnő, vagy éppen ismeretlen ellentétek.

A törésvonalak fejlődésének ezt az esetlegességét a kezdetektől fogva felismerték az elemzők. Az 1988-90-es demokratikus átmenetre vonatkozó irodalomban mindig is maradéktalan egyetértés mutatkozott abban, hogy nem e pártok sajátos ideológiája, hanem inkább az átmenetben játszott szerepük volt az oka, hogy az 1990-es választásból az MDF és az SZDSZ került ki a két legnagyobb pártként. Ugyanez mondható el arról a körülményről is, hogy az akkor ideológiai alapon szinte megkülönböztethetetlen FIDESZ és SZDSZ közül az utóbbi vált a sokkal fontosabb politikai tényezővé 1989-90-ben. E három szervezet kezdeti jellemzőiről szólva még az is csupán a jóval későbbi állapotok indokolatlan visszavetítése lenne, ha “konzervatív”, “szabadelvű”, vagy éppen “inkább antikommunista, mint liberális” csoportosulásokként írnánk le őket. Szervezeti jellegzetességeik is az átmenet sajátos körülményeihez igazodtak, és egy más történelmi korban talán kifejezetten anakronisztikusnak - az FKGP falusi, az MSZDP esetleges szakszervezeti, illetve a KDNP egyházi kapcsolatrendszeréhez képest pedig kifejezetten gyermetegnek - tűnhettek volna. A magyar tárgyalásos forradalom során azonban a pártok és a társadalom közti kommunikáció legfőbb csatornája a média volt. Ennek legavatottabb felhasználói – az MSZP reformszocialistái mellett – az MDF, az SZDSZ és a FIDESZ demokráciapárti aktivistái voltak. Ők álltak elő a legkreatívabb politikai kezdeményezésekkel, és bármilyen történésre képesek voltak azonnal hírértékű reakcióval szolgálni. Ellentétben a múltuk által fix programmatikus keretek közé szorított reformszocialistákkal és történelmi pártokkal, e három szervezet egyetlen politikai kérdésben sem rendelkezett valamilyen, a párt imázsa és társadalmi bázisa által előre megkötött, behatárolt állásponttal, amit ne lehetett volna kényelmesen és célirányosan hozzáigazítani a pillanatnyi helyzethez. Ráadásul nemcsak komoly mozgástérrel rendelkeztek, hanem – kétségtelen politikai tehetségüknek és belső kohéziójuknak hála – komoly sikerrel is igazították hozzá politikájukat az 1989-90 során igen gyorsan változó helyzethez.¹²

Talán kevésbé meglepő az, hogy az MDF-szerű honorácior-gyűjtő pártok képesek voltak a jobban behatárolt és így szűkebb társadalmi bázissal rendelkező történelmi pártokkal szembeni kezdeti előnyüket 1990-ben választási fölényé alakítani. Annál figyelemreméltóbb azonban az, hogy e gyűjtőpártok, melyek eredetileg az értelmiséget

¹² Ld. Machos Csilla (2000) elemzését a parlamenti pártok szervezeti felépítéséről és annak változásáról, illetve Ágh Attila (1992) tanulmányát pedig az újonnan létrejött pártok kezdeti előnyeiről.

megosztó ideológiai nézetek mentén jöttek létre, a hétköznapi pártpolitizálás szürke mindennapjai soránis fenn tudtak maradni. Ebben fontos szerepet játszott az, hogy egyrészt a pártok alapítói képesek voltak ideológiai örökségüket konkrét politikai állásfoglalásokká alakítani, másrészt pedig – köszönhetően az egymással és a rezsimmel folytatott versengésnek – meg tudták őrizni belső ideológiai kohéziójukat. Vizsgáljuk most meg ez utóbbi sajátosság eredetét.

A Magyar Demokrata Fórum (MDF) és a Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ)¹³ 1987-es illetve 1988-as megalakulásuk idején már legalább tíz éves előtörténettel rendelkeztek. Az utóbbi többé-kevésbé közvetlen örököse volt a demokratikus szellemű szamizdat-kiadványokat és emberi jogi petíciókat író, sokszorosító, és terjesztő máskéntgondolkodó köröknek, amelyek a 70-es évek végétől váltak igazán aktívvá és kiterjedtté Magyarországon.¹⁴ Az MDF pedig eredendően a népi-nemzeti orientációjú művészek, irodalmárok, népművelők és egyéb értelmiségiek igen széles társadalmi kapcsolatrendszerére támaszkodott. A szélesebb közvélemény 1990 elejéig csupán taktikai jellegű nézeteltéréseket érzékelhetett a két szervezet között: az MDF tapintatos és óvatos együttműködést látott szükségesnek az MSZMP reformereivel, míg az SZDSZ egy markánsabb ellenzéki politikát követett.

Az összes ellenzéki csoport közül az MDF építette ki leggyorsabban és leghatékonyabban országos szervezetét. 1989 nyarán az MDF-et már mint a közelgő szabad választáson legkomolyabb esélyekkel rendelkező nem-kommunista szervezetet tartották számon. Ám míg egy a rezsimmel szemben mérsékelt politikai álláspont 1988-ban és 1989 elején még komoly előnyt jelentett a párt számára, addig ugyanez a szovjet blokk 1989 végén felgyorsult összeomlása nyomán inkább teherré vált. Ennek és néhány merész politikai kezdeményezésnek köszönhetően az addig a várható szavazatoknak csupán 5-8 százalékát maga mögött tudó¹⁵ Köszönhetően elsősorban a “négyigenes” referendumnak, az SZDSZ 1990 elején mind taglétszámában, mind pedig népszerűségében az MDF közel egyenrangú riválisává vált. Az MDF erre kétféleképpen reagált. Egyrészt mint jobbközép, erősen nemzeti, keresztény orientációjú párt lépett fel a túlzottan is nacionalista-ellenesnek, radikálisnak és libertáriusnak mondott SZDSZ-szel szemben. Másrészt azt hangsúlyozta, hogy liberális riválisával ellentétben csak fokozatosan és kíméletesen kívánja bevezetni a piacgazdaságot. Ezeknek a distinkcióknak a fényében az SZDSZ radikális rendszerváltó nézetei már közel se tűntek olyan vonzónak az 1990-es választóközönség előtt.

A Fiatal Demokraták Szövetségét (FIDESZ)¹⁶ egy az 1980-as évek második felében létrejött, egyetemistákból és fiatal értelmiségiekből álló laza ismeretségi kör hozta létre, és a kezdetekben főleg utcai tiltakozó akcióival szerzett magának ismertséget. 1988-89 nagy kérdéseiben rendre igen közel állt az SZDSZ-hez. Az utóbbi hirtelenjött népszerűsége 1990 elején ezért nagy kihívás elé állította a fiatal demokratákat: a

¹³ Az SZDSZ 1994 előtti történetére ld. Ripp (1995).

¹⁴ A demokratikus ellenzékéről ld. Csizmadia (1995).

¹⁵ Az 1989 júniusától kezdve havonta megjelenő közvélemény-kutatások eredményeire ld. Bokor (1990); Bruszt és Simon (1990).

¹⁶ Ld. Bozóki (1992), Petőcz (2001).

potenciális FIDESZ-szavazók tömeges átpártolása folytán az 1990-es kampány során a politikai túlélésükért kellett küzdeniük. A választások után viszont ugyanez az ideológiai rokonság segítette elő azt, hogy kezdetben a FIDESZ váljék az egyedüli haszonélvezőjévé az MDF és az SZDSZ 1990 nyara utáni gyors népszerűségvesztésének. Foglalkozunk most össze, hogy mindebből milyen törésvonal-rendszer bontakozott ki 1990 elejére.

1.2 A pártversengés ideológiai dimenzió 1989-ben és 1990 elején

A rendszerváltás kivételes történelmi körülményeiben gyökerező információözön mellett egy mélyebb oka is volt annak, hogy a választói preferenciák 1990-ben nem követték szorosan a társadalmi törésvonalakat. Nem arról van szó, hogy a pártok valamiféle homályos anti-kommunizmuson túl nem rendelkeztek részletes programmal: ha az egyes pártok nem lettek volna már 1989-90-ben is eszmeileg valamelyest egységes szerveződések, akkor aligha lett volna 1990-91-ben olyan magas a frakciókon belüli pártfegyelem a parlamenti szavazásokon.¹⁷ A probléma inkább abban rejlett, hogy bár a pártok elég félreérthetetlenül és konzisztensen hangsúlyozták sajátos politikai nézeteiket illetve az azok közt fennálló különbségeket, ezek még nem szerveződtek egy olyan mindent átfogó ideológiai szuperdimenzióba, amely nagyjából minden politikai téma kapcsán éppen ugyanazt a két tábort állította volna egymással szembe. Az egyes, egymást részben átfedő törésvonalak jövőbeni szerepe ekkor még nem volt egyértelmű: csupán annyi látszott bizonyosnak, hogy az államszocializmus és a nyugati típusú demokrácia közti ellentét az első választásokat követően jelentőségét fogja veszteni. Így nyitott kérdés volt az is, hogy a választás utáni periódusban miként kerül sor a törésvonalak kapcsolatrendszerének újrafogalmazására, és az egyes pártok helyének meghatározására a megújult ideológiai térben.

Tekintsük át először az 1990-es választások idején fennálló helyzetet. Ekkor az anti-kommunizmus dimenziója – vagy más néven a radikális vagy fokozatos rendszerváltozást szorgalmazók között kialakult vita – az újonnan alakult, alacsony támogatottságú, és ortodox kommunista nézeteket ápoló MSZMP-t (ahogy a mai Munkáspártot akkor hívták) állította e dimenzió egyik végpontjára. Az ellentétes, radikális pólust itt a kisgazdák, az SZDSZ, a FIDESZ, és néhány elhanyagolható jelentőségű kisebb párt képviselte. Az MSZP az MSZMP-től elég messze, de pszichológiai és politikai értelemben is ugyanazon az oldalon foglalt helyet. Az MDF és az MSZDP a két pólus között majdnem félúton, de a radikális pólushoz közelebb foglalt helyet. A centrum pozíció így a KDNP-nek és a Magyar Néppártnak (MNP) jutott, akik az EKA tagok közül egyedüliként szakítottak nyíltan az SZDSZ vezette radikális ellenzékkal az 1989. novemberi referendum kampány során, amikor a Szocialista Párttal egyetértésben a közvetlen köztársasági elnökválasztás mellett foglaltak állást.

A piacbarát és a szociálprotekcionista pártok közötti törésvonal majdnem ugyanazt az eloszlást eredményezte, azaz szorosan átfedett a rendszerváltás kérdését érintő törésvonallal. Itt is az SZDSZ és a FIDESZ foglalta el az egyik, és az MSZMP a másik pólust. A piacbarát oldalon álló MSZP-t, FKGP-t, MDF-et, és MSZDP-t viszont nehéz lett volna egyértelműen rangsorolni. Szavakban a szociáldemokraták és a kisgazdák

¹⁷ A parlamenti voksok megoszlására ld. Hanyecz és Perger (1992).

támogatták leginkább a piacgazdaság bevezetését és a széleskörű privatizációt, de ugyanakkor protekcionista ösztönökkel közelítették meg a hanyatló ágazatok – mint pl. a mezőgazdaság – kérdését. Ezzel szemben az MDF – ekkor már kisebbségi – népi szárnyával rokon nézeteket valló Magyar Néppártot és a kereszténydemokratákat általánosságban is inkább a protekcionista nézetek jellemezték – a KDNP programja például önkormányzati tulajdonba kívánta adni a mezőgazdasági földterületeket.

A különböző társadalmi csoportok érdekeivel kapcsolatos párt-álláspontokat ugyanakkor igen nehéz volt megjósolni a piacbarát-protekcionista tengelyen elfoglalt pozíciók alapján. A választások utánra várható 25-30 százalékos infláció és súlyos gazdasági recesszió miatt aligha volt meglepő, hogy a pártok – eltekintve az oktatásra fordított kiadások növelésére irányuló ígéreteken – nem igyekeztek nagyobb szociális kiadások mellett elkötelezni magukat. A gyors ütemben növekvő munkanélküliség ezt amúgy is elkerülhetetlenné tette. Ha viszont a szociális kiadások kívánatosnak tartott összesített nagyságrendjével kapcsolatban nem volt látható ellentét a pártok között, akkor az tudott viszonylag többet ígérni a szegényebb rétegeknek, aki nagyobb elszántságot érzett a tehetősebb rétegek járandóságainak mérséklésére. Így történhetett meg az, hogy az átlagosnál piacbarátabb szabad demokraták is azt hirdethették, hogy másoknál kedvezőbb helyzetbe hoznák a szegényebb rétegeket, miközben előmozdítanák a piacgazdasági reformok ügyét is. Az adott körülmények között a jóléti állam fejlődésével kapcsolatos kérdések így nem tudtak látványosan differenciálni a pártok ideológiai profilja között.¹⁸

Hogy a kép még összetettebbé váljék, az MDF rendre elkötelezte magát a munkanélküliség növekedése és a tömeges elszegényedés megelőzése mellett, de mivel mindenekelőtt egy nemzeti polgárság megteremtésével kívánta a társadalmi problémákat orvosolni, ezért programja inkább a közép- vagy felső-középosztályt, mint a társadalmi létra alsóbb grádicsait célozta meg. Ezzel szemben a szabad- és fiatal demokraták a magántulajdonban csupán gazdasági eszközt láttak, nem pedig egy önmagában véve is indokolt, morális minőséggel bíró célt.¹⁹ Mi több, bár a szabaddemokraták radikális piacbarát nézeteket vallottak, retorikájukban sokszor szorgalmazták, hogy a bérből- és fizetésből élők védelmére erős szakszervezetek alakuljanak, ami viszont a szociáldemokraták és a szocialisták platformjára emlékeztetett. A szocialisták hitelességét mint a kisemberek védelmezőjét ugyanakkor megkérdőjelezte a közvélemény szemében az, hogy a pártot nyilvánvalóan szoros szálak fűzték az 1980-as évek gazdasági megszorító intézkedéseikért felelős vezetéshez. Végül a Magyar Néppárt és a kereszténydemokraták, bár a tulajdonnal nem rendelkező szegények oldalán látták magukat az elosztási viszonyokkal kapcsolatos társadalmi konfliktusokban, igen keveset hallatták hangjukat e témában, miután e kérdéskör csak másod- harmadlagos jelenséggel bírt e pártok számára. Összességében véve tehát meglepően kis mértékű volt az összefüggés aközött, hogy mennyire hangoztatott egy párt piacbarát nézeteket, illetve hogy a társadalmi rétegek közül melyiknek próbált illetve tudott a legtöbbet ígérni.

¹⁸ Ld. G. Márkus György (1997) tanulmányát, melyben kimutatta, hogy a szociális-gazdasági témák alárendelt szerepét a kulturális-szociológiai törésvonalhoz képest. Vélhetőleg ezzel a jelenséggel hozható összefüggésbe, hogy a társadalmi státusznak nem volt sem 1989-90-ben sem később meghatározó szerepe a pártválasztásra; erre ld. Kolosi *et al.* (1991) és Róbert (1999) tanulmányát is.

¹⁹ Ez a megfigyelés Körösi Andrásról (1991: 10) származik.

Sokkal egyszerűbb volt a helyzet az 1990-es kampány során is fontos szerepet játszó nemzetpolitikai törésvonal tekintetében. Az MDF, a Magyar Néppárt, és helyyel-közzel az FKGP is erősen nemzetcentrikus politikai filozófiát képviselt, amellyel szemben a nacionalista-ellenes oldalon a nyugatbarát szabad- és fiatal demokraták, illetve az MSZMP (tehát a későbbi Munkáspárt) szovjetbarát kommunistái álltak. Bár ritkán került szóba, a kereszténydemokraták mérsékelt nemzetcentrikus és a szociáldemokraták mérsékelt nacionalista-ellenes mivoltát borítékolni lehetett. Így tehát az akkor még domináns kommunista-antikommunista törésvonal szinte tökéletesen keresztbemetszette a nemzetpolitikai törésvonalat.

Két további tényező is akadályozta azt, hogy a nemzetpolitikai törésvonal nagy fontosságra tegyen szert 1990-ben. Egyrészt a kormányzó MSZP mindkét oldal támadásainak ki volt téve ebben a politikai dimenzióban. A kádárista MSZMP örököséként a nemzetcentrikus oldal azon támadásaival kellett szembenéznie, melyek a nemzeti függetlenség ügyének 1956-os elárulásáért és a Ceausescu Romániájában élő magyar kisebbség érdekvédelmének elmulasztásáért tették felelőssé. Másrészt viszont a nacionalista-ellenes oldal támadásainak is ki volt téve azáltal, hogy Pozsgay Imre személyében a nép-nemzeti vonal is hangsúlyosan jelen volt a pártvezetésben. Az MSZP valóban középutas párt volt e tekintetben amennyiben állásfoglalásai egyetlen fontos politikai kérdésben sem tartalmaztak a nemzetpolitikai dimenzió való világos önmeghatározást. Viszont az ellenzéki táborban sem okozott ez a dimenzió olyan sok megosztottságot, mint esetleg utólag gondolhatnánk: az időszak nagy nemzetpolitikai céljai – a határon túli magyar kisebbségek védelme vagy a szovjet blokkal való szakítás – éppen annyira szerves részei voltak a liberális, mint a nemzetcentrikus oldal programjának, és mindkét fél félreérthetetlenül és hitelesen foglalt állást e kérdésekben.

A pártok a vidéki–urbánus, a vallásos–világi és a libertáriánus–tekintélyelvű dimenziókban nagyjából úgy helyezkedtek el egymáshoz képest, mint a nemzetpolitikai törésvonalon. Az MDF-nek és a liberális pártoknak egymástól markánsan eltérő, de mérsékelt pozíciója volt mindhárom kérdéskör tekintetében. A párt mérsékelt vallásos, tekintélytisztelő, és enyhén konzervatív nézeteket vallott morális kérdésekben. Az SZDSZ és a FIDESZ egyértelműen vallástalan állásponton voltak, de mindig hangsúlyozták a vallásszabadság és az egyházak mint önálló társadalmi szereplők fontosságát. Erkölcsi kérdésekben szabadelvű nézeteket vallottak és gyanakvással tekintettek a tekintélytisztelet minden formájára. Ezekben a dimenziókban is hasonló volt a helyzet, mint a nemzetpolitikai tematikában: volt érdemi nézetkülönbség az új pártok között, de az ezen dimenziókat érintő igazán megosztó kérdések ekkor alig-alig kerültek a politikai napirend közelébe. Túlzás nélkül mondható, hogy 1990-ben a vidéki–urbánus, a vallásos–világi és a libertáriánus–tekintélyelvű dimenziók közül csak az első került helyyel-közzel a közfigyelem előterébe. Ez viszont alig, vagy egyáltalán nem osztotta meg a nagy pártokat. A Kisgazdapárt sokkalta inkább az általános tulajdoni kárpótlás ügyével azonosította magát, mint a vidék érdekvédelmével. Utóbbit inkább csak a viszonylag kicsi Magyar Néppárt és az Agrárszövetség igyekezett zászlajára tűzni, fellépve a költségvetési pénzmozgásoknak a Budapestet és a városokat előnyben részesítő tendenciái ellen.

A pártoknak a különböző ideológiai dimenziók mentén elfoglalt helyzetének fent vázolt bonyolultsága nem tette eleve elrendeltté, hogy az 1990-es években milyen irányban alakuljanak át a politikai törésvonalak. A leggyakoribb feltételezés a korabeli kommentátorok között talán az volt, hogy a szocialisták hatalomvesztése nyomán elkerülhetetlen a kommunista–antikommunista törésvonal politikai eljelentéktelenedése, és helyette a protekcionista–piacbarát választóvonal veszi majd át a főszerepet a koalíciós alternatívák behatárolásában.²⁰ Ha így történt volna, akkor a liberális és szocialista politikai erők a politikai spektrum két ellentétes végére kerültek volna. Az 1990-es választásokat megelőző politikai kommentárok ennek megfelelően úgy vélték, hogy várhatóan vagy az MDF, az MSZP és valamely kisebb párt, vagy pedig az SZDSZ, a FIDESZ, az MSZDP és az FKGP alakít majd koalíciós kormányt. Egy harmadik, sokat vitatott alternatívát jelentett egy esetleges MDF-SZDSZ-(FIDESZ) koalíció. A különféle elemzések ez utóbbit tartották a legvalószínűbbnek, míg egy szocialista-liberális koalíció létrejöttét teljesen esélytelennek ítélték.²¹ Könnyű elképzelni, hogy e három lehetőség közül bármelyiknek a megvalósulása gyökeresen más pályára állította volna a törésvonalak fejlődését, mint az 1990-ben ténylegesen létrejött koalíciós formula.

1.3 A politikai napirendet megváltoztató koalíció

Habár az elmúlt 15 év tapasztalatai alapján ez talán érthetetlennek tűnik, de az 1990-es választások előtti spekulációk egyszerűen figyelmen kívül hagyták az új választási rendszer hatását. Így szinte mindenki meglepetéssel konstataulta, amikor az MDF a parlamenti helyek 42 százalékát szerezte meg az első körben leadott szavazatok szűk egynegyedével, és így a parlamenti helyek több mint 60 százalékára tett szert az MDF, az FKGP és a KDNP hármasa. A választások előtt alig-alig volt valaki, aki egy ilyen koalíció lehetőségével komolyan számolt volna, de a jelentős többség birtokában az érintett pártok hamar egyezsége jutottak az új kormány programját illetően.

A megalakult koalíció újradefiniálta a politikai mező tagoltságát. A kormány-ellenzék felállás által dominánssá tett konfliktus-dimenzió immár egy – legalábbis közös nevezője tekintetében – keresztény-nemzeti kormánykoalíció és a főként liberális, kisebb részben pedig szocialista ellenzék között húzódott. Az egyes pártok támogatóinak más pártok iránt tanúsított szimpátiáját vizsgáló közvélemény-kutatások szerint 1990 elején a fő érzelmi választóvonal még a szocialisták és a radikális ellenzék (SZDSZ, FIDESZ, FKGP) között húzódott. Az MDF e spektrum közepe táján foglalt helyet. 1991 májusára azonban a fő érzelmi választóvonal már a kormánypártokat állította szembe az ellenzéki liberális pártokkal és a Szocialista Párttal. Azaz minél rokonszenvesebbnek találta valaki a szabad és fiatal demokratákat, annál valószínűbb volt, hogy nem kedvelte a kiscgazdákat és az MDF-et – vagy legalábbis relatíve kevésbé kedvelte azokat, mint az MSZP-t.²²

Egyrészt tehát az 1990-es választás után létrejött koalíció összetétele gyakorolt döntő befolyást a számításba jövő törésvonalakra. Egy 1990. februári felmérés szerint a

²⁰ Ld. pl. Kolosi *et al.* (1991).

²¹ A választás előtti pártprogram-elemzésekre ld. Urbán (1990); Kovács és Tóth (1990, 1992).

²² Ld. Tóka (1993). Kivételnek látszhat, hogy 1992-re a FIDESZ relatíve népszerű lett az MDF és KDNP szavazók körében (ld. Gazsó és Gazsó 1993), ám ennek pusztán az volt az oka, hogy 1992-ben a FIDESZ a választóközönség minden csoportjában népszerű volt – az MSZP és az SZDSZ szavazók körében még annál is inkább, mint a kormánypártiak körében.

választópolgárok a (gazdasági és politikai) reformok körüli konfliktusokat és a társadalmi rétegek közötti törésvonalat vélték a legfontosabbnak több releváns konfliktusdimenzió közül, miközben az 1990-es pártprogramok elemzése is azt jósolta, hogy e két dimenzió mentén a baloldali pártok és a liberálisok fogják a politikai mező két, egymással szemben álló pólusát alkotni.²³ Azonban az Antall-kormány megalakulásával a liberálisok és a szocialisták hirtelen egymás mellett találták magukat nemcsak a parlamenti ülésrendben, de a kormány jobbközép retorikája és politikája elleni igen gyakori tiltakozások során is, így a közszolgálati médiával, a szomszédos országokhoz fűződő kapcsolatokkal, a vezető pozíciók széles körében esedékes elitsere mikéntjével, és a kommunista rendszer bűneivel kapcsolatos kormányzati politikával kapcsolatban.

Másrészt az 1990-es választás után a pártok nézeteiben és retorikájában bekövetkezett számos változás is hozzájárult a törésvonalak rendszerének átalakulásához. Elsősorban talán a külgazdasági kényszer hatására 1992-ig az MDF vezetése nagyjából a liberális pártok választási programjának megfelelő monetáris és privatizációs politikát folytatott, feladva azon korábbi elképzelését, hogy növelje a forgalomban lévő pénz mennyiségét és – akár a költségvetési deficit terhére is – az oktatási és egyéb infrastrukturális beruházásokat. Mindez nem jelentette azt, hogy teljesen retorikai jellegűvé vált volna a kormánypártok és a liberális ellenzék gazdaságpolitikai nézetei közötti különbség: a koalíciótól eltérően az ellenzék a kisebb költségvetési deficit, a kormánybürokráciára fordított kiadások és az adók csökkentése, a jóléti kiadások kismértékű növelése, és a privatizáció felgyorsítása mellett kardoskodott. Azonban a fiskális politika és a privatizáció körüli pártpolitikai harcok 1990 második felében és 1991-ben csendessé és hovatovább barátiivá váltak.

Mi több, a kormányra nehezedő fiskális kényszer változásokat eredményezett a kereszténydemokraták és a kispártok ideológiai profiljában is. Bár a KDNP legfontosabb kormánypozíciója a Népjóléti Minisztérium volt, az FKGP-é pedig az agrártárca, egyik sem volt képes az adott párt szociálprotekcionista ígéreteinek és beállítottságainak megfelelően költekezni. Más okokból bár de az ellenzéki szocialisták sem igyekeztek felvállalni az állam-centrikus szociál-protekcionizmus ügyét. Mindez azzal a következménnyel járt, hogy a társadalmi-gazdasági kérdésekben szinte teljesen eltűnt a pártok közti különbség és ezzel a korábbi gazdaságpolitikai és társadalmpolitikai ellentétek – legalábbis átmenetileg – elvesztették pártpolitikai jelentőségüket.

Más kérdéskörök azonban annál látványosabb szembenállásokat generáltak a pártok között. 1990-91-ben a legnagyobb belpolitikai vihart kavarázó kérdések a két kisebb koalíciós párt által képviselt érdekekhez kötődtek. Az FKGP koalíciós hűségéért cserébe a Demokrata Fórum és a KDNP kénytelen volt belemenni a kispártok által szorgalmazott természetbeni tulajdoni kárpótlás részleges megvalósításába. A FIDESZ és az MSZP kitartott korábbi elutasító álláspontja mellett. Attól való félelmében, hogy a negyvenes-ötvenes évek kollektivizálási hullámai során földjüket veszített egykori tulajdonosok tartósan a kormánypártokhoz kötődnek, az SZDSZ megváltoztatta ugyan a tulajdoni kárpótlással kapcsolatos elutasító nézeteit, de ez a lépés inkább csak egy átmeneti, a közvélemény által részben észre sem vett, részben pedig hiteltelennek vagy érdektelennek

²³ Ld. Tóka (1993).

tartott manőver volt. Összességében tehát a kárpótlási tematika, ami korábban minden pártot szembeállított az FKGP-vel, viszonylag egyértelműen beépült a jobbközép mint blokk politikai identitásába, szembeállítva azt mind a liberálisokkal, mind pedig a szocialistákkal.²⁴

A maga részéről a KDNP az egyházak anyagi kárpótlásának megvalósításához, a hittanoktatás terjesztéséhez, és hasonló valláspolitikai célkitűzésekhez ragaszkodott. Ez már közel sem okozott akkora pártpolitikai csatákat, mint a kiscgazda követelések: csupán néhány részletkérdésben tért el a kormánypártok és az ellenzék véleménye. Mindazonáltal a koalíciós pártok rendre az egyházak nagyobb társadalmi szerepvállalását és komolyabb állami támogatását szorgalmazták, mint az – ebben a kérdéskörben különösen egységes – liberális és szocialista ellenzék. Bár a vitatott egyházpolitikai kérdések – például hogy bekerüljön-e az iskolai bizonyítványokba a mindenki által fakultatívnak elképzelt hittanoktatás során kapott osztályzat, vagy hogy az iskolai tanári testület rendes tagjának számítsanak-e a tanári végzettség nélküli, egyházi alkalmazásban álló hittanoktatók – gyakorlati súlya viszonylag szerény volt, arra alkalmasak voltak, hogy elvi kérdésekben egy világos vallásos vs. szekuláris törésvonalat rajzoljanak fel kormány és ellenzék között.

A központi kormány hatalmának mértékére vonatkozó elképzelések is az állandóan visszatérő politikai kérdések közé tartoztak. Az MDF a helyi önkormányzatok, az oktatás, a nemzeti média és az állami tulajdonú vállalatok feletti nagyobb állami ellenőrzés híveként lépett fel. A szocialista és a liberális válasz megint csak pontosan megegyezett: azzal vádolták a legnagyobb kormánypártot, hogy az politikai befolyását a társadalmi lét minél több területére ki akarja terjeszteni, és ezáltal kliens-patrón viszonyokat hoz létre, ahelyett, hogy a szakszerűség és a piaci verseny szabadon érvényesülhetne. A középjobb ebben a diskurzusban tehát a liberálisoknál és a baloldalnál etatistább oldalként definiálódott.

Végül szintén nagy port vert fel a kommunista rendszer és képviselői által elkövetett különböző bűnökért – pl. jogtalan bebörtönzések és egyéb meghurcoltatások, 1956-ban leadott sortűzek – való igazságszolgáltatás problémája. Ebben a kérdésben a kormánypártok erősen anti-kommunista nézeteket vallottak és a múlt bűnöseinek megbüntetését szorgalmazták, akkor is, ha ez igencsak kreatív jogértelmezést és a múltbeli bűnök elévülésére vonatkozó paragrafusok figyelmen kívül hagyását igényelte. Ezzel szemben ez ellenzéki erők egységesen amellest érveltek, hogy a visszamenőleges törvényalkotás illetve az elévülési szabályok felülírása minden körülmények között ellentétes a jogállamisággal.²⁵

Mindent egybevetve a kormánypártoknak sikerült közös nevezőre jutnia még olyan kérdésekben is, mint a kárpótlás, amelyben korábban nagyon is eltérő véleményt képviseltek. Hasonló egymásra találás jellemezte az ellenzéket is. A politikai szerepének megerősítésére törekedő Szocialista Párt számos kérdésben a liberálisokkal azonos álláspontot foglalt el, a liberálisok pedig feladták erősen kommunista-ellenes

²⁴ Sepsey (1998).

²⁵ Kovács (1995).

retorikájukat. A szocialisták és az egykori demokratikus ellenzék közti különbség nem szűnt meg teljesen: néhány törvénytervezettel – mint például az 1991-es szakszervezeti törvénnyel – kapcsolatban a szocialisták magukra maradtak a kormányoldallal és a liberálisokkal szemben. Mindazonáltal az igazán nagy vihart kavaró kérdésekben a szocialista vs. demokratikus ellenzéki törésvonal már jószerivel semmiféle szerepet sem játszott.

1.4 A hagyományos jobboldal hanyatlása

A jobbközép pártok gyakorlati kérdésekben mutatott egységén az Antall-kormány hivatalba lépése után nem sokkal megjelentek az első repedések. Ez elsősorban azokban az ellentétekben csúcsonyult ki, amelyek a kárpótlás és a külpolitika, valamint a jobbközépnek a médiára és a társadalmi életre gyakorolt befolyását illetve az e két területen bekövetkező gyors őrsgévváltás szükségességét érintették. A polgárok évtizedeken át hozzászórtak ahhoz, hogy a gazdasági eredményesség mindenekelőtt azon múlik, hogy szakértők – és ne politikai ejtőernyősök – kerüljenek vezető pozíciókba. Ehhez képest a kilencvenes évek súlyos gazdasági recessziója során azt tapasztalták, hogy az Antall-kormány szívesen igyekszik politikai szempontokat is érvényesíteni – sokszor talán a szakértelem rovására is – a különböző kinevezéseknél, és ezek alapján szívesen felülvizsgálta például azt, hogy ki lehet kórházigazgató vagy az állami lemezkiadó vezérigazgatója. Az ellenzék e kérdésekben sikerrel állította maga mögé a sajtó zömét és a közvéleményt, és az MDF-et az Antallal szembenálló radikálisok – így mindenekelőtt az akkor még MDF-alelnök Csurka István – bábjaként tüntette fel. A jobboldalon belül ezzel párhuzamosan kiéleződött a radikális őrsgévváltás hívei és a mérsékeltebb politikusok közötti ellentét.²⁶

A kormánypártokon belüli belső ellentéteket tovább fokozta a jobboldal csökkenő választói támogatottsága. Az 1990. október-novemberi helyi önkormányzati választás a városokban a FIDESZ-SZDSZ választási koalíció egyértelmű győzelmét hozta. Amíg a FIDESZ a helyhatósági választásokon mutatott hatalmas népszerűségét biztosan őrizte az azt követő két-három évben, addig 1991 végére az MDF támogatottsága 10-15 százalékra esett vissza. Ezzel párhuzamosan a szocialisták egyre gyakrabban kerültek ki győztesként a parlamenti és önkormányzati helyekért folyó időközi választásokból. Bár az MDF népszerűségének drámai visszaesése nagyban volt köszönhető a gazdasági recesszióknak, friss keresztény-radikális imázsa is szerepet játszott abban, hogy támogatottsága az átlagosnál is jóval nagyobb mértékben csökkent a vallástalan választók körében.²⁷ A törésvonalak újradefiniálása is közrejátszott tehát abban, hogy miként alakult át az egyes pártok népszerűsége.

Antall József miniszterelnök²⁸ stratégiája a kormánypártokon belüli és közötti ellentétek orvoslására – egyfelől pártpolitikai kompromisszumok keresése a nagy közpolitikai kérdésekben, másfelől pedig a KDNP-én illetve az FKGP-n belüli vezetőválasztások diszkrét befolyásolása az MDF-barát jobbközép jelöltek javára – a KDNP esetében

²⁶ Erről bővebben ld. Szalai (1993).

²⁷ Ld. Tóka (1994).

²⁸ Antall József életének és politikai tevékenységére ld. Debreczeni (1998) és Révész (1995) munkáit, illetve Radics Péternek (2003) a néhai miniszterelnökkel készített interjúkötetét.

sikeresnek bizonyult, az FKGP-vel kapcsolatban viszont szinte teljesen megbukott. Mivel Torgyán József korábbi frakcióelnök elfogadhatatlan partnernek bizonyult Antall számára, az FKGP belső küzdelmeiben a miniszterelnök a Torgyánt leváltani szándékozókat támogatta. Torgyánnak azonban sikerült maga mögé állítania pártja nagyobb részét a kormányhű és Antall-barát kisközda parlamenti képviselőkkel való konfliktusban. A pártelnökségért folytatott csata győzedelmes végeztével belső ellenzékét – beleértve a parlamenti frakció többségét – kizárta a pártból, és az FKGP kilépett a koalícióból. Antall csak annyit nyert, hogy a pártból kizárt kisközda ("kisközda 35-ök") továbbra is támogatták a kormánykoalíciót az országgyűlésben, és idővel saját pártot alakítottak Egyesült Kisközda Párt (EKGP) néven. A kisközda-szimpatizánsok körében viszont az EKGP nem tett szert nagy befolyásra, és az 1994-es választásokon elszenvedett súlyos vereség nyomán eltűnt a magyar politikából.²⁹ Így bár az Antall József által megálmodott MDF-kisközda-kereszténydemokrata koalíció kitölthette négyéves mandátumát, a választópolgárok és az aktív párttagok szintjén valójában már az első két év alatt felőrlődött.

A koalíciótól való elpártolás következő hulláma már magát az MDF-et is érintette. 1991 közepére az MDF egyes csoportjai elvesztették türelmüket a kormánynak – a szerintük ellenséges, a régi nómenklatúrából és liberálisokból álló – gazdasági és kulturális elit megtisztításával kapcsolatos állítólagos tétlensége iránt. Az MDF tagok körében egyre növekvő elégedetlenséget Csurka István alelnök újságcikkei fejezték ki legradikálisabban.³⁰ Ennek nyomán a kormánynak és az MDF-nek az egyes szélsőséges csoportokhoz fűződő viszonya lett a magyar politikai élet egyik legnagyobb vitát kiváltó témája. A kormány meglehetősen kényelmetlen helyzetbe került, amikor az MDF vezetés néhány tagja megkérdőjelezte az aktuális országhatárok érvényességét és helyességét, és az 1920 előtti Magyarország területi egységének (békés) helyreállítására tett utalásokat. Csurka István elhíresült 1992. augusztusi programadó cikke³¹ a nemzetközi sajtóban is nagy vihart kavart: a megjelenését követő egy évben a jelentős nemzetközi lapokban Magyarországról megjelent újságcikkek fele – mintegy 1000 cikk – Csurka nézeteivel foglalkozott. A nemzetközi felháborodás nem csodálható, hiszen az MDF-képviselők között is volt, aki fasisztának nevezte Csurka néhány gondolatát.³²

A híres Csurka-cikk látszólag megbénította az MDF vezetését. Egyrészt érezték, hogy Csurka véleménye a párttagság egy részének kiábrándultságát tükrözi, másrészt viszont nem tudtak egyetérteni Csurka nézeteivel és nem tudtak közös álláspontra jutni vele az 1994-es választási kampánystratégiát illetően. Csurka azzal érvelt, hogy az 1994-es választást lényegében már elvesztették, így csupán a párt ideológiai egységének és vitalitásának megőrzése, illetve – a még meglévő kormányzati hatalom adta adminisztratív és pénzügyi lehetőségeket felhasználva – a nép-nemzeti erők gazdasági és közéleti pozícióinak drasztikus megerősítése lehet az MDF célja. Véleménye szerint

²⁹ Az FKGP 1990-1994 közötti történetéről ld. Benkő (2000: 91-114).

³⁰ Csurka írásáról ld. még Kiss (1994) elemzését.

³¹ Ld. Csurka (1992).

³² Az MDF frakció reakciójára ld. Szűcs (1998). Az Csurka-cikk visszhangjáról ld. például Pataki (1992) mértéktartóan MDF-barát elemzését.

mindez megkívánta a hűséges pártkatonák benyomulását a médiába, a privatizációs ügynökségbe, a közalkalmazotti rétegekbe és az állami vállalatok igazgatótanácsába.³³

Ezzel egyidejűleg az MDF vezetése attól tartott, hogy a liberális és baloldali ellenzék a jobbközép pártok legitimitásának teljes aláásását éri el azzal, hogy táplálja a Csurka radikalizmusa körül kialakult vitát. Ez azzal a következménnyel járt, hogy az MDF nem mert szembeállni pártjának radikális elemeivel, mert ezzel elismerte volna, hogy elfogadhatatlan, szélsőséges elemek vannak jelen a jobbközép koalícióban. Még súlyosabb fejtörést okozott az a tény, hogy Csurka a párt szervezeti megosztására törekedett. Először egy, az MDF-fel párhuzamos szervezetet hozott létre Magyar Út mozgalom néven. Utóbb az MDF-es képviselők egy jelentős kisebbségével együtt az Ukrajnával kötendő alapszerződés kapcsán a kormány ellen szavazott.³⁴ Csurka ráadásul felszólította a halálos beteg miniszterelnököt utódjának megnevezésére, amivel megtörte az MDF merev hallgatását a miniszterelnök egészségével kapcsolatban.

Nehéz megítélni, hogy mivel idegenítette el magától Csurka István az MDF tagság tekintélyes részét: Antall tekintélyének kikezdésével, a szakadár Magyar Út mozgalom szervezésével, vagy ideológiája egyes vonásaival. De akármi is volt az igazság, a Demokrata Fórum 1993 júniusában végül kizárta soraiból Csurkát és híveit, akik 1993 augusztusában megalapították a Magyar Igazság és Élet Pártját (MIÉP). Annak ellenére, hogy Csurka kizárásával az MDF irányítását ismét egyértelműen a mérsékelt konzervatív erők vették át, arra nem voltak már képesek, hogy a választás előtti időszakban a közvélemény MDF-képét is ennek megfelelően megváltoztassák. Ugyanígy a választás előtt 16 hónappal megkezdett új, a korábbinál kevésbé restriktív gazdaságpolitika a választás előtti fél évben ugyan hét százalékos reálbér emelkedést engedett meg, de választási szempontból ez is mérhetetlenül kevésnek bizonyult. Még az Antall József 1993. decemberi halálát követő nemzeti gyász keltette MDF-iránti rokonszenv-hullám is túl rövidéletűnek bizonyult ahhoz, hogy a következő áprilisban még szavazatokra lehetett volna váltani. 1994 áprilisában az MDF és az általa vezetett koalíció súlyos választási vereséget szenvedett, választói támogatottsága pedig még az azt követő években is csak egyre kisebb lett.

Összefoglalva az alfejezetet, 1991 és 1994 között az MDF-kormány nem sok újat tett hozzá a politikai napirendhez. Helyette inkább az ellenzéki pártok tették meg ezt. Először is, a gazdaságpolitikát érintő 1991-es konszenzus megszűnt az MSZP, a KDNP és az SZDSZ részéről érkező támadások kereszttüzeiben. E három párt legfőképpen a privatizáció folyamatát kritizálta különféle visszasságok miatt. Ezen kívül a KDNP és az MSZP a szociális igazságosságot hiányolta, és az átmenet terheinek a szegények és gazdagok közötti újraelosztását követelte. Az SZDSZ és a FIDESZ ezzel szemben egyre gyakrabban szállt síkra a vállalati adók mérséklése mellett.

³³ Vö. Csurka (1992).

³⁴ A szerződést a szélsőjobb azért támadta, mert abban Magyarország egyértelműen kijelentette, hogy nem támaszt semmiféle területi igényt Ukrajnával szemben. A szerződést csak a liberálisok és a szocialisták egyöntetű támogatása miatt sikerült ratifikálni a parlamentben. Azonban a kormánykoalíció további gyengülésének elkerülése érdekében a kormány kénytelen volt ígéretet tenni arra, hogy hivatali ideje alatt hasonló feltételekkel rendelkező alapszerződést már nem ír alá más szomszédos országokkal.

Mindezek a hangsúly-különbségek azonban eltörpültek az olyan nem gazdasági kérdésekkel kapcsolatos viták csatazajában, mint a szélsőjobb fellépése vagy a médiaháború.³⁵ A hagyományos jobboldal hanyatlása sok tekintetben kötődött az 1990-es évek elejének mély recessziójához, de inkább azért, mert szakértelmét és politikai prioritásait, és jóval kevésbé azért, mert gazdaságpolitikájának fő irányát érte olyan kritika, amit a szavazópolgárok zöme jogosultnak talált. A középjebb szakértelmébe és a különböző kérdések viszonylagos fontosságával kapcsolatos ítélőképességébe vetett, 1990-ben még meglévő közbizalom azonban – visszahozhatatlanul vagy sem – elpárolgott 1994-re.³⁶

1.5 A Charta és a FIDESZ

A fenti fejleményekkel nagyjából egyidőben a Demokratikus Charta keretei közötti SZDSZ-MSZP együttműködés megteremtette egy jövőbeni szocialista-liberális koalíció politikai alapjait. A Charta e két párt és számos közéleti szereplő közös tiltakozóakcióinak szervezője volt az MDF-kormány tekintélyelvűnek tartott politikájával szemben.³⁷ Némileg meglepően azonban a Demokratikus Charta a FIDESZ-vezetésre gyakorolta a legnagyobb hatást.

A FIDESZ átalakulása egy liberális ifjúsági szervezetből konzervatív néppárttá 1992 végén kezdődött meg. Először talán csak arról volt szó, hogy felkészítsék a szavazókat azokra a gazdasági intézkedésekre, amelyeket egy liberális kormány léptetne életbe az 1994-es választás után. Minthogy az akkori közvélemény-kutatásoknak megfelelő választási eredmények és a választási rendszer aránytalansága miatt az SZDSZ-FIDESZ koalíció akár kétharmados parlamenti többséget is szerezhetett volna a következő választáson, a FIDESZ akár úgy is érezhette, hogy megengedheti magának szavazótábora egy részének elvesztését – főleg olyan szavazók esetén, akik amúgy is csak az MDF-kormány népszerűtlensége folytán szavaznának rájuk, és az első népszerűtlen intézkedés után nekik is hátat fordítanak. Ennek megfelelően 1992 végén a FIDESZ a nyugdíjak inflációhoz való arányos hozzáigazítása ellen szavazott a parlamentben, néhány hónappal később pedig bojkottra szólította fel támogatóit a nyugdíj- és egészségbiztosítási alapokat irányító társadalombiztosítási tanácsokba való képviselőválasztásokon.³⁸ Mindkét tett üzenete azonos volt: a FIDESZ a neoliberális gazdaságpolitika híve és mint ilyen kritikus a baloldali ízű társadalompolitikával szemben.

Ezzel egyidejűleg a FIDESZ nemzet- és egyházpolitikai kérdésekben a SZDSZ-szel szemben inkább az MDF pártját fogta, ami a fiatal demokraták azóta is sokféleképpen magyarázott konzervatívvá érését előlegezte meg. Kétségtelennek tűnik, hogy az MSZP sikeres szereplése az 1991 és 1993 közötti időközi választásokon meggyőzte a FIDESZ vezetését arról, hogy 1994-ben (és az után) a szocialisták lehetnek legfőbb politikai

³⁵ A médiaháborúról bővebben ld. Sükösd (1992) és Bajomi-Lázár (2001).

³⁶ Az Antall-kormány tevékenységének elemzésére ld. Gombár *et al.* (1994).

³⁷ Ld. Bozóki (1997), valamint Bozóki (2003: 5. fejezet).

³⁸ Ezeket a mára már elfeledett intézményeket az Antall-kormány hozta létre, és az Orbán-kormány szüntette meg 1998 nyarán. Az eredeti elgondolás szerint az állampolgárok a különböző szakszervezetek listáira szavazhattak azokon a választásokon, ahol a biztosítottak képviselői lettek megválasztva e tanácsokba. Az egyetlen ilyen választásra 1993 tavaszán került sor, ötven százalékot meghaladó állampolgári részvétel mellett.

versenytársaik. Bár néhány FIDESZ-vezető szívesebben működött volna együtt a szocialistákkal a jobbközép koalíció leváltásában, 1993 során az Orbán Viktor vezette irányzat kerekedett felül a párton belül.³⁹ Ez utóbbi elzárkózott az MSZP-vel való esetleges kormányzati együttműködéstől, és helyette inkább az MDF-vel és a KDNP-vel való szövetséget fontolgatta – természetesen az akkor még szinte magától értetődő FIDESZ- SZDSZ szövetség mellett, annak kiegészítéseként. Máig is vitatott kérdés, hogy mennyiben motiválták ezt a döntést esetleges választási stratégiai vagy párton belüli hatalmi harcokkal kapcsolatos megfontolások, ideológiai meggyőződés, vagy éppen egy személyes és kollektív identitásválság.⁴⁰ Elemzésünk számára igazából nem lényeges, hogy válasszunk e magyarázatok közül: elég annak belátása, hogy – mint az értelmezések vitája maga is szemlélteti – ez a lényeges, és a törésvonal-rendszer további fejlődése szempontjából kulcsfontosságú FIDESZ-döntés korántsem volt előre determinált. Ehelyett az eseményeknek tudatosan elébe vágó, és persze hatalmi harcok sorának végigvitelét kívánó döntés volt – még ha esetleg helyel-közel téves számításokon alapult is.

Rövid távon ugyanis a pozíciómódosítás katasztrofális következményekkel járt a FIDESZ választási szereplésére nézve.⁴¹ Az MSZP-vel való együttműködés kategórikus elutasítása egy esetleges FIDESZ-MDF koalíció lehetőségét vetette fel, ezzel szemben pedig a potenciális FIDESZ-szavazók nagy része is ellenérzéseket táplált. Tovább gyengítette a pártot a nyugdíjmelés ellenzése és a párt finanszírozása körül 1993 tavaszán kialakult botrány.⁴² Mindennek tetejébe a mérsékelt keresztény-nemzeti érzelmű szavazók elcsábításához esetleg fűzött FIDESZ-es remények is szertefoszlottak akkor, amikor az utóbbiak számára potenciálisan riasztó Csurkát kizárták az MDF-ből. Egyetlen év leforgása alatt a FIDESZ támogatottsága több, mint 40 százalékról 10 százalék köré (az 1994. májusi választásokon hét százalékra) esett vissza, és ahelyett, hogy egy várható MDF-FIDESZ-SZDSZ koalíció centrumába manőverezte volna magát a párt, valójában csak tágra nyitotta az utat az MSZP elsöprő választási győzelme előtt.

Az MDF, az SZDSZ és a FIDESZ népszerűségvesztése ugyanis elég volt ahhoz, hogy az MSZP biztos parlamenti többséget szerezzen magának az 1994-es választásokon. Sem programján, sem retorikáján nem kellett látványosan változtatnia ehhez. A korábbiakhoz képest csupán annyi történt, hogy gazdasági kérdésekben az MSZP egy kicsit populistább lett, mint 1990-ben, és a nem gazdasági kérdésekkel kapcsolatban – mint például az egyes pártok demokrácia iránti elkötelezettségét érintő vitákban – a párt vezetői sokkal nagyobb önbizalmat sugároztak, mint 1990-ben. Kampányukban nagyjából ugyanazt ígérték, mint a liberálisok: szakértő vezetést, gazdasági fellendülést, a társadalom erőszakos, rendszerváltás miatti újraszocializálásának elvetését, a gazdasági reformok és a

³⁹ A Fidesz 1990-1994 közötti történetére ld. Wéber (1996) és Petőcz (2001), Orbán Viktor személyes pályafutásáról pedig Debreczeni (2002).

⁴⁰ A FIDESZ 1993-as ideológiai félfordulatával kapcsolatos különféle szokványos magyarázatokra és azok gyengéire ld. Hegedűs István (2004) áttekintését, aki egy sajátos szintézisüket is adja.

⁴¹ A választási kudarc önelemzésére ld. FIDESZ (1994).

⁴² Mint emlékeztetés, ennek tárgya a volt tisztikaszinó épületének – törvényes – eladása volt az MKB részére. Az értékes ingatlant a FIDESZ és MDF a kormányzattól kapta, ingyen, az új pártokat megfelelő pártszékházakhoz segítő lépések részeként. A vitára az adta az okot, hogy a két párt az ingatlant nem az eredetileg szándékolt célnak megfelelően használta fel, hanem azonnal eladta.

privatizáció folytatását, a demokratikus rendszer megszilárdítását, nyugatbarát külpolitikát, és a Romániával és Szlovákiával való viszony javítását. Deklarálták, hogy nem kívánják az addigi privatizációs szerződéseket felülvizsgálni, de szigorítani szeretnék a privatizáció feltételeit, és maradéktalanul végrehajjták az MDF-kormány alatt elfogadott, mindenekelőtt a mezőgazdasági föld-tulajdonviszonyok szempontjából kulcsfontosságú kárpótlási törvényt.⁴³

A FIDESZ öngyilkos fordulata az MSZP mellett az SZDSZ-nek is besegített, akik egy sikeres kampányhajrával lényegében ugyanannyi szavazatot szereztek 1994-ben, mint 1990-ben. A párt vezetése 1991 és 1992 során élte át első válságát. Kis János alapító elnök lemondása után a pártban ugyan Tölgyessy Pétert választották meg elnöknek, ám ő nem tudta irányvonalát érvényesíteni a párton belüli ellenzékével szemben. A gyenge pártvezetés és befolyásos ellenzékének harca megbénította az SZDSZ-t mindaddig, amíg az 1992-es pártelnökválasztás során a régi pártelit jelöltje végül legyőzte Tölgyessyt. A továbbiakban a párt kétségkívül mindent megtett, hogy a választópolgárokat esetleg megosztó program-elképzelései helyett inkább rokonszenves megnyilatkozásokkal keltsen feltűnést. Ehelyett új, megnyugtató stílust és arculatot öltött a párt például azzal, hogy Pető Iván pártelnök helyett az akkor még meglehetősen ismeretlen Kuncze Gábort nevezete meg miniszterelnök-jelöltjeként. A kampány során is az ideológiai viták helyett a párt listavezetőjének vonzó személyiségjegyeire helyezték a hangsúlyt. Így a végül győztes szocialisták mellett az SZDSZ egy olyan alternatívát kínált az MSZP-vel szemben, amelyik a vallási és nemzetpolitikai kérdésekben talán kevésbé, gazdaságpolitikai orientáció tekintetében viszont annál inkább különbözött a baloldaltól a választók szemében.⁴⁴

1.6 A pártok helye az új politikai palettán

A pártok eszmei arculata jelentősen megváltozott 1990 és 1994 között. E változások elemzéséhez a magyar pártokról eddig készült legátfogóbb adatbázist használok fel, amely egy Herbert Kitschelt és munkatársai által 1994-ben készített nemzetközi felmérés eredményeképpen jött létre.⁴⁵ A jelen elemzés célja annak feltárása, hogy mennyiben szerveződtek a pártok közötti különböző természetű ideológiai konfliktusok kisebb számú, átfogó jellegű szuperdimenzióba 1994-re.

⁴³ Vö. Jánosi (1994) és Bauer (1994).

⁴⁴ Ld. a Magyar Gallup Intézet felméréseit a Magyar Nemzet 1994. május 4-i és a Pesti Hírlap 1994. június 1-i számában; vö. Tóka (1995).

⁴⁵ A vizsgálatra és eredményeire lásd Kitschelt *et al.* (1999). A hat legnagyobb pártból Magyarországon összesen 129 középszintű pártfunkcionáriussal – főként regionális és helyi szintű pártvezetőkkel – készítettek interjút az 1994-es kampány során. Az interjú-alanyoknak mindenekelőtt 16 különböző kérdésben egy-egy 20 fokú attitűd-skálán kellett a hét legfontosabb pártot elhelyezniük. Az első, társadalombiztosítást érintő kérdésnél például valahol a következő két álláspont között kellett elhelyezniük a pártokat: “a szociálpolitika nem védheti meg az állampolgárokat minden kockázattól, hanem azoknak önmagukra is kell támaszkodniuk. Például az orvosi ellátás költségeit mindenkinek teljes egészében vagy a saját pénztárcájából kellene fizetnie, vagy önkéntes betegségbiztosításhoz való egyéni csatlakozás révén” illetve “az állami szociálpolitika kötelessége, hogy az állampolgárokat mindenre kiterjedően védelmezze a társadalmi kockázatoktól. Például az egészségügyi kiadások egészét a társadalombiztosítási alapból kell fedezni.” Mint Kitschelt (1995) bemutatja, az 1994-ben kapott eredmények jórészt egybeesnek az 1993 elején 30 országos szintű pártvezetővel készült interjúk eredményeivel.

Elsőként arra érdemes egy pillantást vetni, hogy a hat 1990-ben parlamenti képviselőt szerzett párt tagjaiból lényegében egyenlő arányban kikerülő megkérdezettek miként helyezték el az akkor legfontosabbnak tűnő hét pártot a különböző közpolitikai és ideológiai dimenziókban. Válaszaik adjusztált átlagértékeit a III.3 táblázat mutatja. Az adjusztálás két lépésből állt. Először kiszámítottam azt, hogy a hét pártnak együttvéve átlagosan milyen pozíciót tulajdonított egy-egy válaszadó az 1-től 20-ig terjedő skálán. Ha például valaki három pártot a 4-es, hármat a 8-as, egyet pedig a 6-os pozícióba helyezett, akkor az ő átlagosztályzata 6-os volt. A második lépésben aztán kivontam ezt az átlagosztályzatot az egyes pártoknak külön-külön tulajdonított pozíciókból: tehát a fenti példában a 4-es osztályzatok így mínusz kettővé, a 8-asok pedig plusz kettővé alakultak át. A táblázat ezeknek az adjusztált osztályzatoknak a 129 fős mintán belüli átlagát mutatja be minden pártra és a kérdőívben szereplő összes témában.

Mindenekelőtt az tűnik ki az adatokból, hogy a környezetvédelem kérdéséről eltekintve a válaszadók szinte minden kérdésben jelentős különbségeket véltek felfedezni a hét párt között. A környezetvédelem kérdése tehát lényegében irreleváns volt a pártok ideológiai profiljának meghatározásában. A kérdések zömében, legyen szó bevándorlásról, a nők szerepéről, abortuszról, a szomszédos országokkal kötendő alapszerződésekről, nemzetpolitikáról, egyházpolitikáról, a volt kommunistákkal kapcsolatban követendő politikáról, vagy éppen tekintélytiszteletről, rendre a jobboldali pártok illetve liberális és szocialista ellenzékük között látták a megkérdezettek az alapvető választóvonalat. Ez már önmagában véve is egy 1990-hoz képest messzemenően leegyszerűsödött ideológiai palettát és pártrendszer-t tükröz.

Ugyanakkor mégsem beszélhetünk még egy teljesen egydimenzióssá vált pártrendszeréről. A társadalmi-gazdasági kérdésekben rendre ugyanis a FIDESZ-nek és az SZDSZ-nek tulajdonították a leginkább, míg az MSZP-nek a legkevésbé piacbarát nézeteket, a jobboldali pártokat viszont alahol a két véglet között helyezték el. Igaz, a külföldi tőkebeáramlás és a kárpótlás tekintetében viszont már némileg más volt a helyzet. A szocialisták és a liberálisok a minta szerint az átlagnál pozitívabban viszonyultak a külföldi befektetőkhez, míg a jobboldali pártok a tulajdoni kárpótlást szorgalmazták az átlagnál nagyobb mértékben, és kritikusabbak voltak a külföldi befektetésekkel szemben.

A képet tovább finomítja a III.4 táblázat, amely a III.3 táblázat adatainak faktorelemzésével jött létre. Minden választóra hét osztályzat – minden pártra vonatkozóan egy – jut minden egyes témában, így összesen 7-szer 129 esetre és 16 változóra (a 16 témára) vonatkozik az elemzés. A faktorelemzés viszonylag kis számú faktort talált, és ezek összességében elég nagy részben megmagyarázzák az eredeti kérdésekre adott válaszok teljes varianciáját. Ezért egy viszonylag egyszerű, alacsony dimenzionalitású közpolitikai ágendáról beszélhetünk. Kevésbé technikai nyelven ez annyit jelent, hogy a pártokat elválasztó közpolitikai különbségek három egymástól független dimenzió mentén voltak leírhatók: ismerve az egyes pártok pozícióját e három dimenzió és a három dimenzió összefüggését a 16 témával, viszonylag pontosan kitalálhatjuk azt, hogy az egyes pártok milyen pozíciót foglaltak el a 16 téma bármelyikén. Mi több, tekintve hogy az utolsó faktoron csak a más kérdésekkel semmilyen komolyabb összefüggést nem mutató, és a pártokat alig-alig megosztó környezetvédelmi téma árválkodik egy viszonylag magas faktorsúllyal, tulajdonképpen

csak két lényeges ideológiai dimenzióról beszélhetünk az 1994 eleji magyar pártrendszer kapcsán: ezek alapján lényegében minden kérdésben egész jól leírhatjuk az egyes pártok álláspontját.

Mind a 16 témát figyelembe véve a 16 kérdésre és 7 pártra vonatkozó adathalmaz teljes varianciájának (ha úgy tetszik, teljes információtartalmának) 48 százalékát magyarázza meg a pártoknak első faktoron elfoglalt pozíciója, amely a környezetvédelem kivételével minden nem-gazdasági kérdéssel erős összefüggést mutat. Vagyis, a nemzetpolitikai, a valláspolitikai, a kommunista múltat érintő, és más nem gazdasági kérdésekben a pártok közti konfliktus hasonló sémát mutat. Ezek tehát nem egymást keresztező, hanem egymást erősítő törésvonalak voltak már 1994-ben, amelyekben az egyik pólust az akkori kormánykoalíció és még inkább az abból kivált FKGP és MIÉP, a másikat pedig a liberális pártok és az MSZP jelentették. Ezen a kombinált törésvonalon a pártok világosan polarizálódtak: adataink szerint egyetlen fontos párt sem helyezkedett el a két pólus között félúton. Igaz, hogy a FIDESZ vezetése éppen ezt a középpontot célozta meg ekkortájt, de az adatok szerint ez az elmozdulás 1994 áprilisában még a megyei vezetőkhez és nagyvárosi polgármesterekhez hasonló rangú tisztségviselők körében sem tudatosodott.

A legtöbb gazdasági kérdés csupán a második faktoron jelentkezik magasabb súllyal. Ez a faktor a válaszok teljes varianciájának 13,3 százalékára ad magyarázatot. Itt egyértelműen egy gazdasági alapon meghatározott jobb- és baloldal közti törésvonal rajzolódik ki, amelyen az MSZP áll szemben a piacpárti ellenpólust alkotó két liberális párttal és az MDF-fel. A pártok politikai helyzetéről alkotott elit-vélemények elemzése alátámasztja tehát, hogy 1994-ben mindenekelőtt egy kulturális törésvonal osztotta meg a pártokat, amely keresztezte a sokkal szerényebb szerepet játszó és kevésbé polarizáló gazdasági bal-jobb dimenziót. Mindez akkor igen markánsan megkülönböztette Magyarországot Csehországtól és Lengyelországtól. Az előbbiben ugyanennek az 1994. áprilisi adatfelvételnek a tanulsága szerint egy alapvetően gazdasági törésvonal dominált, az utóbbiban pedig az egymást keresztező törésvonalak viszonylag nagyobb száma volt megfigyelhető, viszont itt is a Magyarországinál sokkal nagyobb ideológiai polarizáció jelentkezett gazdaságpolitikai kérdések tekintetében.⁴⁶

Az 1994-ben kapott eredmények egy további szembeszökő vonása az, hogy szinte ugyanazt a törésvonal-rendszert mutatják, mint amelyik azóta is állandóan visszatérő napi tapasztalata a magyar pártpolitika hivatásos megfigyelőinek és az állampolgároknak egyaránt. Tíz év alatt nagyot változott a releváns politikai kérdések köre és tartalma, egyes pártok eltörpültek és helyel-közzel újak is alakultak, a FIDESZ pedig kétszer is nevet változtatott és a törésvonal-rendszer egyik pólusáról a másikra került át. Mégis, maga a törésvonalak rendszere alig-alig változott. 1994-re tehát, mielőtt még a pártok száma és fragmentációja igazán csökkenni kezdett volna, készen állt a törésvonalrendszer átalakulása. Mint fentebb láttuk, ebben az átalakulásban fontos szerep jutott annak a körülménynek, hogy a kormányzati stabilitás, a stabil – bár időnként veszélybe kerülő – kormányzati többség, illetve az ellenzéki politikusok viselkedését is nagyban befolyásoló koalíciós megfontolások (gondoljunk csak az MSZP 1990-1993 közötti stratégiájára,

⁴⁶ Ld. Markowski (1997).

amellyel a liberálisokhoz közeledett) elősegítették azt, hogy ideológiai tekintetben a kormánykoalíció és az ellenzék is belsőleg viszonylag egységessé váljék. Ez a folyamat ugyanakkor kérdéssé tette azt, hogy miért is lenne szükség több, ideológiailag egymástól alig-alig különböző párt az egyik illetve a másik póluson, illetve miként maradhat fenn ez a sokpártiság – különösen egy többségi tendenciákat mutató választási rendszer mellett. Ez természetesen vezetett ahhoz a folyamathoz, aminek során az egyes blokkokon belül kisebbségi szerepre kárkoztatott pártok megpróbálták újradefiniálni magukat, nem utolsósorban koalíciós preferenciák és ideológiai orientáció tekintetében. A soron következő alfejezetek mutatják be azt, hogy miként segítették elő az ilyen kísérletek a pártfragmentáció csökkenését, és – akarva-akaratlan – az 1994-re kialakult törésvonal-rendszer megszilárdulását.⁴⁷

1.7 Az új törésvonal-rendszer stabilizálódása

Bár egyes pártok – mindenekelőtt a FIDESZ – pontos elhelyezkedése az 1994-re kialakult törésvonal-rendszerben sokat változott még 2004-ig, maga a pártok identitását és egymás közötti kapcsolatrendszerét meghatározó ideológiai struktúra szinte változatlan maradt. Kis túlzással azt is mondhatnánk, hogy 1994-től kezdve minden igazán fontos pártpolitikai fejlemény vagy ennek stabilizálódásához járult hozzá, vagy pedig hamvába holt kísérletnek bizonyult. Tekintsük most át ezeket sorjában.

Az 1994-es választások során – a választási rendszer sajátosságai miatt – a szavazatok mindössze egyharmada is elég volt ahhoz, hogy az MSZP 54 százalékos parlamenti többséget szerezzen. Ez ugyan nem tette szükségessé koalíciós partner keresését, ám az MSZP mégis kívánatosnak tartotta, hogy egy kormányzati koalíció keretében valamelyest áthidalják a baloldalt a többi parlamenti párttól ekkor még látványosan elválasztó ex-kommunista vs. rendszerváltó törésvonalat. Talán még az a gondolat is motiválta a szocialistákat, hogy egy koalíció szélesebb társadalmi támogatottságot biztosíthatott annak a kormánynak, amelynek pénzügyminisztere szigorú lépéseket tervezett a költségvetési és a külkereskedelmi deficit visszaszorítására. Az adott körülmények között egy egypárti kormány vagy egy a megvalósulttól eltérő koalíciós formula is ahhoz vezethetett volna, hogy egy hagyományosabb, a gazdaságpolitikai dimenziót erősebben hangsúlyozó bal-jobb dimenzió ossza meg az új kormányt és ellenzékét: de az 1991 és 1994 közötti fejlemények alapján már korántsem volt váratlan az, hogy ez mégsem így történt.

Az MDF és az FKGP szóba sem jöhetett mint partner, a FIDESZ és a KDNP pedig elutasította a szocialistákkal való együttműködést. Így az egyetlen választási lehetőség az SZDSZ maradt, amely disszidens értelmiségi múltja, nyugatbarát és monetarista nézetei miatt ideális partnernek tűnt az új kormány belföldi elfogadottságának növeléséhez és a külföldi befektetők és hitelezők megnyugtatásához. Ráadásul egy liberális párttal való koalíciónak adódott még egy stratégiai előnye az MSZP szemszögéből: amennyiben a szocialisták nem tudnának megfelelni a baloldali szavazók elvárásainak, a radikális

⁴⁷ Az 1990-1994-es időszak törésvonalainak illetve a szavazóbázisok meghatározottságáról számos korábbi tanulmány szolgál további részletekkel és meglátásokkal, ld. pl. Angelusz és Tardos (1995), Gázsó és Gázsó (1993), Fricz (1996), Stumpf (1994), Tóka (1994).

piacbarát szabad (vagy éppen a fiatal) demokraták ideális bűnbakok lehetnek.⁴⁸ A koalícióba való belépéskor az SZDSZ azt remélte, hogy a Szocialista Párt liberális gondolkodású, Békesi pénzügyminiszter fémjelezte szárnyával szövetkezve képesek lesznek minimalizálni a szakszervezeti vezetők és más konzervatív erők befolyását az MSZP-n belül. Emellett attól is tartottak a pártban, hogy az SZDSZ túl sok szavazatot vesztené, ha a felajánlott koalíció lehetőségét – a szavazók által esetleg nem is olyan fontosnak tartott elvi fenntartások miatt – elutasítanák.⁴⁹ A szocialistákkal való koalíció természetesen ezzel együtt is mélyen megosztotta az SZDSZ-t, és igen sok párttag – köztük számos polgármester – kiválásához vezetett. Mindez természetesen gyengítette a pártot, és összességében véve az MSZP és az SZDSZ közti ideológiai különbségek tompulásához vezetett.

Jól ismert, hogy a világ számos országában működnek olyan kormánykoalíciók, amelyek lehetővé teszik a bennük résztvevő pártok sajátos identitásának fenntartását azáltal, hogy a kormánypolitika egyik vagy másik aspektusára rátehetik bélyegüket.⁵⁰ Látszólag ezzel egybecseng, hogy az 1994-98-as magyar kormány gazdaságpolitikája inkább liberális, mintsem szocialista elveken nyugodott. Ám ebben aligha játszott látványos vagy döntő szerepet az SZDSZ. Annak ellenére, hogy a koalíciós szerződés jelentős vétőjogot biztosított a szabad demokratáknak, a gyakorlatban mégis a Horn Gyula miniszterelnök általi politikai megaláztatások egész sorát kellett megtorlatlanul lenyelniük. Így az Antall-kormányból végül is kiváló Torgyán-vezette kisgazdákhöz hasonlóan a szabaddemokraták is hamar megtapasztalták, hogy sem egy, a parlamenti támogatás szempontjából fölösleges koalíciós partner, sem pedig egy a kormánybuktatásra elvben képes kisebb kormánypárt nem tud döntő befolyást gyakorolni az alkotmány által rendhagyóan nagy hatalommal felruházott magyar miniszterelnök döntéseire – legalábbis addig nem, amíg saját pártja támogatja a miniszterelnököt. Végül a koalíció főerejével folyamatosan vitázó szabad demokraták koalíciós részvételét a választók is negatívan értékelték: az illegális pártfinanszírozási vádakat hozó Tocsik-üggyel súlyosbítva mindez súlyos választási vereséget hozott az SZDSZ-nek az 1998-as választáson. Az adott körülmények között tehát a koalíciós kormányzás megint csak a kisebb partner sajátos identitásának és választói táborának felmorzsolódásához vezetett, ami természetesen elősegítette az 1994-es törésvonal-rendszer további megszilárdulását.

A szocialisták választói támogatása is ingadozó képet mutatott, de 1998. májusára visszaállt az 1994. áprilisi szintre. Hiába szenvedtek drasztikus népszerűség-csökkenést 1995-1996-ban, legalább részben a gazdasági megszorító intézkedések bevezetése miatt, 1998-ra sikerült meggyőzniük a szavazók egy jelentős kisebbségét a Bokros-csomag eredményességéről, vagyis arról, hogy az MSZP sikeresen indította el az országot a fenntartható és gyors gazdasági fejlődés útján. Az MSZP nevének egybekötése a makrogazdasági szempontból viszonylag sikeres, de népnyúzóknak tartott programmal

⁴⁸ Vö. Horn (1999: 7. fejezet).

⁴⁹ Az 1994-es koalíciókötés motívumainak kérdése természetesen sokat vitatott. Az itt előadottól eltérő magyarázatokra ld. pl. Körösenyi (1995) elemzését.

⁵⁰ A klasszikus példákra a német szabaddemokratákkal kapcsolatban ld. Hofferbert and Klingemann (1990).

csak tovább csökkentette a hagyományos bal- és jobboldal közötti gazdaságpolitikai nézetkülönbségek jelentőségét a magyarországi pártversengésben.⁵¹

Ennek ellenére az Antall-kormány időszakával ellentétben 1994 és 1998 között a gazdasági, jóléti és külpolitikai kérdések domináltak a magyar politikai életet. A külföldiek földtulajdon vásárlása, a Romániával és Szlovákiával kötött alapszerződések, a villamossági és gáz iparágak külföldi befektetőknek való eladása és a Bokros-csomag váltották ki a legnagyobb vitákat. Az ellenzéki pártok egyöntetűen az ország, a határon túli magyar kisebbségek és a középosztály elárulásával vádolták a kormányt. Az MSZP és az SZDSZ igyekezett magát a közvéleményt egyesítő kérdések – a józan makrogazdasági döntések, az európai integráció, és a külföldi befektetők sikeres hazánkba csábítása – mentén meghatározni. Bár az aktuálpolitikai kérdések megváltoztak, a mögöttük rejlő ellentétes értékek továbbra is egy inkább egyházas és nemzetcentrikus, mintsem gazdaságpolitikailag különösebben jobboldali ellenzékét állítottak szembe a pragmatikus, középutas imázsra törekvő, de egyértelműen szekuláris és nacionalista-ellenes MSZP-vel és SZDSZ-szel.

Miközben kétharmados többségének birtokában a kormánykoalíció teljes mértékben kezében tartotta a törvényalkotás folyamatát, az ellenzéki pártok számára állandósult problémát jelentett egy győzelemre is esélyes választási szövetség létrehozása. Az 1990-es és 1994-es választások tanulságaként a magyar pártstratégák egyöntetűen arra következtetésre jutottak, hogy a választási győzelem megszerzésében az egyéni választókörzetek, és ekképpen a választási koalíciók kulcsfontosságú szerepet játszanak. Nyilvánvalóvá vált számukra, hogy a választás két fordulójában között kötött alkalmi megállapodások nem elégségesek ahhoz, hogy a versenyben maradt jelöltek megszerezzék azon választópolgárok szavazatait, akik az előző körben olyan jelöltre adták voksukat, aki nem jutott tovább a második fordulóra. Ennek eredményeképpen a FIDESZ, az MDF és a KDNP még az 1994. decemberi önkormányzati választás előtt választási szövetséget hozott létre. A pártrendszerben újonnan elfoglalt helyének tudatában a FIDESZ felgyorsította azokat az ideológiai és szervezeti változásokat is, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy egy liberális ifjúsági szervezetből konzervatív néppárttá váljék. Ennek során a párt 1995-ben Fiatal Demokraták Szövetségéről (FIDESZ) Fidesz-Magyar Polgári Pártra (Fidesz-MPP) változtatta nevét, másrészt pedig előkészítette azt, hogy az 1998-2002-es választási ciklus során átlépjen a Liberális Internacionáléból az Európai Néppártba. 1998-ban az MDF már csak az időközben (ismét) népszerűvé vált Fidesz-MPP-vel kötött választási megállapodásnak köszönhetően juthatott be a parlamentbe. Az egyezség értelmében a két párt közös jelölteket állított az egyéni választókörzetek mintegy harmadában, mely biztosította, hogy az MDF-nek akkor is a frakcióalakításhoz elegendő számú parlamenti képviselője legyen, ha a párt listájára leadott szavazatok nem érik el a parlamentbe kerüléshez szükséges öt százalékos küszöböt. Ugyanakkor a Fidesz-MPP-vel szimpatizáló KDNP-s képviselők egyszerűen kiléptek pártjukból és közülük jó néhányan már a Fidesz-MPP színeiben indultak az 1998-as választásokon. Miután a FIDESZ-szel való szövetségnek időközben hátat fordító KDNP maga nem jutott be a parlamentbe, mindez a korábban meglehetősen színes közéjobb ideológiai platformjának jelentős homogenizálódását vonta magával.

⁵¹ Gazsó (2000) a jóléti ígéretekkel hozza összefüggésbe az MSZP szavazat-növekedését.

A meglehetősen egydimenziós ideológiai tagoltság ellenére az 1998-as választáson azonban még a korábbiakhoz hasonlóan továbbra is hat párt jutott a parlamentbe. A kialakulóban lévő két politikai táboron belüli ellentéteket azonban egyre kevésbé lehetett ideológiai terminusokban értelmezni: inkább a személyes politikai ambíciók pillanatnyi állása adott nekik irányt. Így a baloldalon az MSZP és az SZDSZ közti látható különbségek 1998 elejére sok tekintetben pusztán stílusbeli eltérésekké váltak, miután korábbi vitáik jelentőségüket veszítették és elhalványultak a kisebbik kormánypárt erősen korlátozott kormányzati befolyásának következtében.

A jobboldali táborban hasonló folyamatok játszottak le. Még 1998-ban is lehetetlennek látszott, hogy a választásokat megelőzően a jobboldali vezető szerepért egymással versengő Fidesz-MPP és FKGP szövetségre lépjen egymással. Mindemellett az MDF továbbra is ódzkodott Torgyán József FKGP-elnöktől azért, hogy 1992-ben kiléptette pártját Antall József kormányából, majd pedig folyamatosan támadta azt. Mi több, 1998-ban a jobboldal képviselői közül sokan még nem tekintették a Fidesz-MPP-t elfogadható koalíciós partnernek, mert csupán a Fidesz-MPP politikai pragmatizmusának és nem őszinte elkötelezettségének tulajdonították a Liberális Internacionáléhoz csatlakozott fiatalok új, nemzetcentrikus, keresztény-konzervatív, és mérsékelt tekintélyelvű politikai diskurzusát. Noha 1998-ra a Fidesz-MPP és az MDF programja nagymértékben megegyezett, nehéz volt csupán szavakkal elosztatni a FIDESZ-ről korábban kialakult vallástalan, nacionalizmus-ellenes, és a gazdasági kérdésekben liberális képet. Mindennek következtében, no meg azért mert a pártokat megosztó törésvonalak az egyes pártokon belüli irányzatok harcában is leképeződtek,⁵² a hatékony választási szövetség létrehozásának mikéntjéről zajló viták a jobboldali pártok többségében pártszakadásokhoz vezettek.

A kereszténydemokrata párt két táborra szakadt. A párt keresztény-szocialista ambíciójú szárnya Giczy György vezetésével megszerezte a párt feletti irányítás jogát, és az FKGP-vel kötendő szövetséget támogatta az MDF-fel és a Fidesz-MPP-vel való bármilyen megállapodással szemben. A másik csoport, akik a jobbközép egyesítése mellett álltak ki, 1998-ra elhagyták pártjukat és Fidesz-MPP jelöltként indultak a következő választáson. Az MDF-en belül szintén pártszakadáshoz vezetett a kívánatos koalíciós partner kiválasztása. 1996 márciusában az MDF parlamenti képviselőinek az a fele, amelyik nem értett egyet Lezsák Sándor újonnan választott pártelnök feltételezett – és a feltételezések szerint inkább FKGP-, mint Fidesz-barát - koalíciós elképzeléseivel, új pártot alapított Magyar Demokrata Néppárt (MDNP) néven.

Az 1998-as választások idejére tehát a politikai jobboldal mindenekelőtt a koalíciós alternatívák tekintetében vált súlyosan megosztottá, és az ezzel járó konfliktusok, beharcok nyomán az Antall József kormányában korábban meghatározó szerepet elfoglaló MDF és KDNP támogatottsága mélyen a parlamentbe jutáshoz szükséges öt százalék alá esett. Ismételten elmondható, hogy a magyar választási és parlamenti rendszer logikája, mely szerint a választások győztese nagy valószínűséggel négy évre

⁵² Legalábbis G. Márkus (1997) és Fricz Tamás (2001: 110) úgy véli, hogy a pártokon belüli válságokat a már kialakult társadalmi törésvonalak is motiválják.

megszerzi a miniszterelnöki posztot és ezzel a kormánykoalícióban betöltött domináns szerepet, olyan kérdések köré összpontosította a pártpolitikai csatározásokat, amelyek növelték a kis pártok belső ellentéteit és így hozzájárultak e pártok hanyatlásához.

Ugyanakkor Csurka István szélsőjobboldali Magyar Igazság és Élet Pártja jelentősen növelte támogatóinak számát, megnyerve azokat a jobboldali szavazókat, akik elégedetlenek voltak a szocialista-szabad demokrata kormánykoalícióval, de a jobbközép pártokkal is, amelyek egyre kevésbé látszottak alkalmasnak arra, hogy megakadályozzák a baloldal újabb választási győzelmét. Mivel a szélsőséges politikai nézeteket való MIÉP továbbra sem igazán jöhetett szóba kormányzati partnerként, a jobboldali szavazók MIÉP felé fordulása, miközben a Fidesz-MPP még azt is folyamatosan tagadta, hogy legalább az FKGP-vel kész lenne koalíciót kötni, tovább rontotta a jobboldal hatalomra jutásának esélyeit. S mivel 1998 elején a szocialisták ismét a közvélemény-kutatások élére kerültek, a kormányváltás egyre valószínűtlenebbnek tűnt. Ez a helyzet szolgálhatott volna munícióval arra, hogy a jobboldal pártjai újszerű koalíciós formulákat javasoljanak, ám ez végül is elmaradt: Giczy György KDNP-je talán kész is lett volna az MSZP-vel való koalícióra, de miután kimaradt a parlamentből, soha nem fogjuk már megtudni, hogy egy ilyen koalíció miként alakíthatta volna át a törésvonalak rendszerét.⁵³

Az SZDSZ és a Fidesz-MPP között ekkorra kialakult különösen mély szakadékot jól jellemzi, hogy mindkét párt kategorikusan elutasította, hogy koalícióra lépjen a másikkal. Ha másban nem is, de abban szinte minden párt egyetértett, hogy koalíciós partnert csak annak a politikai térfélnek szereplői közül választhat, amelyhez maga is tartozik.⁵⁴ A Fidesz-MPP és az FKGP vagy a MIÉP esetleges koalíciójáról nyíltan lehetett spekulálni anélkül, hogy ez nevésségesnek tűnt volna: a Fidesz-MPP és az SZDSZ vagy az MSZP esetleges együttműködéséről viszont nem. Ezzel – és Giczy György KDNP-jének vereségével – lezárt kérdéssé vált az, hogy bármi is legyen az érdemi tartalma az MSZP-t és az SZDSZ-t a jobboldali pártoktól elválasztó különbségeknek, egyelőre ezek alkotják a fő törésvonalat a magyar pártpolitikában.

A fenti folyamatokat pusztán csak megerősítette a Fidesz-FKGP koalíció létrejötte. A koalíció megkötése a vártnál könnyebb volt amiatt, hogy az 1998-as választás első fordulójában a szocialisták meggyőző előnyre tettek szert a Fidesz-MPP és a FKGP előtt. Bár a két utóbbi párt habitusa, múltja, és közpolitikai elképzelései meglehetősen eltérőek voltak, mindketten egyetértettek abban, hogy a szociálliberális kormánykoalíciót egy jobboldali kormánnyal kell felváltani. Mindez kézenfekvővé tette, hogy a két párt választási szövetségre lépjen a választás második fordulójára előtt, ez pedig sorsdöntőnek bizonyult abban, hogy a választás után a Fidesz-MPP, az FKGP valamint az MDF által alkotott jobboldali kormánykoalíció kerülhetett hatalomra.⁵⁵ Ezzel nagy lépés történt a jobboldalon belüli törésvonal-jellegű megosztottságok tompítása illetve súlytalanná tétele irányában.

⁵³ A pártok 1994 és 1998 közötti rövid történetére ld. a Böhm *et al.* (2000) által szerkesztett kötet tanulmányait.

⁵⁴ Ezzel egyébként a pártok szavazói is jórészt egyetértettek; Gacsó és Gacsó (1993) például rámutatott, hogy a szavazóbázisok párt-szimpatái is jórészt az ellenzéki-kormány ellentétére épülnek.

⁵⁵ A törésvonal-rendszer alakulásáról 1998-ig ld. még Gacsó (2003), G. Márkus (1997), Fábián (1999).

A két nagy blokkon belüli megosztottságok egy másik szempontból is roppant gyengének és illékonyak bizonyultak. A választók nyilvánvalóan komoly hajlandóságot mutattak arra, hogy – a többi szereplő rovására – a politikai színtér két vezető szereplője mögött sorakozzanak fel. Ezt talán az 1998-as választás második fordulójában két megyében – az alacsony első forduló részvétel miatt – megismételt listás szavazás eredménye dokumentálta a legjobban. Ennek során a Fidesz-MPP illetve az MSZP a két héttel korábbi FKGP-, KDNP-, MDF- illetve SZDSZ-szavazatok jelentős részét begyűjtötte annak ellenére, hogy az FKGP-nek még egész bizonyosan, de talán még az SZDSZ-nek is esélye lehetett volna arra, hogy listás szavazatai egy részét mandátumokra váltsa az érintett megyékben.⁵⁶ A választói magatartásnak ugyanezt a tendenciáját igazolta vissza az, hogy a közvélemény-kutatások szerint mind az FKGP, mind az MDF támogatottsága hirtelen és tartósan csökkent rögtön az után, hogy e két párt az Orbán Viktor által vezetett és eleinte igen népszerű kormánykoalícióhoz csatlakozott. Ezzel egy időben és hasonlóan megmagyarázhatatlanul az SZDSZ is közel 3 százalékot veszített népszerűségéből. Ugyanígy a 2002-es választás után is az MDF, a MIÉP és az SZDSZ támogatottságának azonnali és érzékelhető visszaesését tapasztalhattuk. Nincs jobb magyarázat ezekre a jelenségekre, mint az, hogy aválasztópolgárok egy része annál inkább a két politikai térfél vezető pártja mellett sorakozik fel, minél egyértelműbb, hogy az adott tábornak melyik párt a vezető ereje: tehát melyik pártra érdemes leadni szavazatukat annak érdekében, hogy biztosan ebből a táborból kerüljön ki a választások győztese. Azaz, a választók pártpreferenciáit erősebben befolyásolja a kormányalakítás többségi logikája, mint a két politikai táboron belüli politikai különbségek. Ismét azt tapasztalhatjuk tehát, hogy a másodlagos törésvonalak viszonylagos gyengesége és az intézményrendszer többségi logikája együttes erővel ásta alá a kisebb pártok pozícióit.

Az 1998-2002-es kormányzati ciklus tovább konszolidálta a pártrendszer két nagy blokkra tagolódását. Egyrészt, pártpolitika szempontjából nézve az 1998 és 2002 közötti jobbközép kormány több számottevő eredményt is felmutatott. Orbán Viktor határozott vezetése mellett a jobboldal összetartása, belső szolidaritása korábban soha nem látott mértékűvé vált. Elődeivel ellentétben ez a koalíció sohasem mulasztotta el, hogy hangsúlyozza a kormánypártok és az ellenzék között a gyakorlati politika szintjén jelentkező különbségeket, valamint hogy minden, a törvény betűje által felkínált lehetőséget maximálisan kihasználjon az ellenzék által opponált politikai céljai érdekében. Az Orbán-kormány⁵⁷ olyan nagy mértékben sikerült előmozdítania a keresztény-nemzeti irányzat bel- és külpolitikai célkitűzéseit, hogy az még a MIÉP és szavazói igényeit is nagyban kielégítette. Így az utóbbi annak ellenére szavazatokat veszített a Fidesz-MPP javára, hogy a kormány számára következetes és megbízható parlamenti támogatást nyújtott, így annak háttámadásával korántsem volt vádolható. A kormány elődeinél erélyesebben lépett fel a külföldi befektetőkkel és Magyarország nyugati szövetségeivel való viszonyában; akár konfliktusok árán is kész volt támogatni a szomszédos országok magyar kisebbségei körében népszerű politikai törekvéseket; és minden eddiginél hatékonyabban hozzájárult a keresztény-nemzeti jobboldal által a kommunizmussal való szakításban kulcsfontosságúnak tartott, az élet minden területét

⁵⁶ Ld. Tóka (1998).

⁵⁷ Az Orbán-kormány tevékenységének egy rokonszenvező értékelésére ld. pl. Fricz (2003).

átfogó őrsváltáshoz. A nagyobb keresztény egyházak és a jobboldal közötti baráti kapcsolatokat is szorosabbra fűzték, mint az Antall-kormány idején, azonban a Fidesz-MPP vallástalan támogatóinak elidegenítése nélkül. Ez utóbbiak sikeres megtartása mögött elsősorban talán az állt, hogy a jobboldali blokk ideológiai identitásának középpontjába a valláspolitikai dimenzió helyett az antikommunizmus és egy konzervatív nemzetpolitikai koncepció került. Ennél több változás azonban nem történt az 1994-es törésvonal-rendszerben: inkább csak minden annak megszilárdítás irányába hatott.

Az 1998-2002 közötti időszak második nagy hozzájárulása a politikai jobboldal konszolidálásához az volt, hogy a Fidesz-MPP olyan új elemekkel gazdagította saját politikai identitását, amelyek a gazdaságot és a jóléti államot érintő, sok választópolgár számára igen népszerű kezdeményezésekkel kötötték össze a jobboldalt. A mindenekelőtt a közepes és magas jövedelemmel rendelkező gyermekes családokat érintő állami támogatások és tetemes adócsökkentések, valamint az egyetemisták mintegy felét érintő tandíjmentesség visszaállítása nem jelentett igazán súlyos terhet a költségvetés számára, viszont kedvező fogadtatásra talált a csökkenő születési-ráta és a piaci folyamatok csökkenő állami kontrollja miatt aggódó keresztény-nemzeti jobboldal körében. Mindemellett ezek az intézkedések hozzájárultak ahhoz, hogy a Fidesz-MPP a társadalmi problémákra érzékeny, az emberekkel törődő pártként jelenjen meg. Nem utolsósorban pedig az 1997 és 2002 közötti kedvező gazdasági folyamatoknak köszönhetően az Orbán-kormány sikerrel szabadult meg az Antall-kormány egyik kellemetlen örökségétől: a jobbközép kormány fogalma többé már nem jelentett egyet a gazdasági szakértelem hiányával. Néhány kisgazdapárti miniszter kivételével az Orbán-kormány működése és kommunikációja sokkal hatékonyabb és zökkenőmentesebb volt, mint bármelyik elődjéé. Mivel a jobbközép választási versenyképességét mindez nagyban javította, az 1998-ban még létező csábítás az esetleges újszerű koalíciós alternatívák keresésére nagymértékben csökkent a jobboldalon.

Harmadrészt, a kormányon töltött négy év gyakorlatilag tönkretette az FKGP-t anélkül, hogy rontotta volna a jobboldali blokk választási esélyeit. Azután, hogy 2000 decemberében a parlament elfogadta az Orbán-kormány költségvetését a választásokig terjedő időszak egészére, az FKGP már korántsem volt olyan nélkülözhetetlen koalíciós partner, és hamarosan számos pénzügyi botrány céltáblája lett. Másfél évvel a közelgő választások előtt a közvélemény-kutatások a párt népszerűségének hétről egy százalékra csökkenését jelezték. Mire a 2002-es év elérkezett, a korábban érinthetetlennek hitt Torgyán József pártelnöknek miniszteri posztjáról is le kellett mondania, és ráadásul még a párton belüli helyzete is megrendült.⁵⁸ Mindebből elsősorban a Fidesz-MPP húzott hasznot, és 2001 szeptemberében ismét visszakerült a népszerűségi listák élére. Mindennek nyomán úgy tűnhetett, hogy a Fidesz-MPP-nek jó esélye van arra, hogy megnyerje a 2002-es választást. Annak érdekében, hogy az ötszázalékos küszöb elérésére esélytelen MDF-listára leadott jobboldali szavazatok ne vesszenek el, az MDF és a Fidesz-MPP választási egyezséget kötött és a két párt közös listát indított a 2002-es választáson. A jobboldal választási egységének megteremtése a kisebb pártok rovására így majdnem teljessé vált. Megint csak nem arról volt szó, hogy mindez valamiképpen szükségszerű, elkerülhetetlen fejlemény lett volna: arról azonban igen, hogy a törésvonal-

⁵⁸ Haskó és Hülvely (2003).

rendszer leegyszerűsödése és a politikai rendszer egyes jellemzői jelentősen elősegítették e folyamatot.

Ugyanakkor a fentiekben vázolt folyamatok a szociálliberális ellenzék összefogását is elősegítették. Az SZDSZ Demszky Gábor vezetésével 1999-ben ugyan tett egy sikertelen kísérletet arra, hogy csökkentse a Fidesz és az SZDSZ közötti áthidalhatatlannak tűnő szakadékot, de 2002-re nyilvánvalóvá vált, hogy az MSZP és az SZDSZ a választás második fordulójában újra össze fog fogni és győzelmük esetén szükség szerint koalícióra lépnek majd egymással. A két pártot összekötötte az is, hogy mindenekelőtt a demokratikus intézmények és jogrendszer működésének aláásásával igyekeztek azonosítani az Orbán-féle koalíciót, és ezzel szemben a demokrácia védelmezőiként igyekeztek fellépni.⁵⁹ Az, hogy a 2002-es választás a szociálliberális koalíció némiképpen váratlan győzelmével végződött, már csak azért volt lényeges a törésvonal-rendszer fejlődése szempontjából, mert az adott parlamenti erőviszonyok mellett – ti. hogy a jobboldal nem tudott kormányt alakítani, de az MSZP-nek egymagában nem volt parlamenti többsége – az SZDSZ nem térhetett ki az MSZP-vel való 1994-98-as koalíció megújítása elől. Ilyenformán az SZDSZ önálló választási tényezőként való fennmaradása 2002-ben nem válhatott a fő törésvonalat gyengítő, és valamely másodlagos törésvonal fennmaradását vagy éppen megerősödését elősegítő tényezővé. Ismét csak azt láthatjuk tehát, hogy az intézményrendszer többségi logikája és néhány többé-kevésbé véletlenszerű körülmény – mint például az, hogy a MIÉP és a Centrumpárt⁶⁰ kis híján elmaradt, az SZDSZ viszont hajszálnyival fölé került a parlamentbe jutást garantáló öt százalékos választási küszöbnek – összjátéka mozdította elő a törésvonal-rendszer leegyszerűsödését, ami viszont igen hatékonyan számolja fel a kisebb pártok politikai mozgásterét.

Ez a fejlődési irány persze talán megfordítható is lenne. 2004-ig azonban egy ilyen fordulatnak csak egyetlen, és egyelőre különösebben fontos következményekkel nem járó jelét tapasztalhattuk: a Dávid Ibolya-vezette MDF önállósodási törekvéseinek kicsi, de látványos sikerét az Európa Parlamenti választáson. Ahhoz azonban, hogy az ilyen sikerek megismétlődhessenek az országgyűlési választások sokkal inkább többségi logikájú versenyében is, a kis pártok eddigi magyarországi tapasztalatai szerint nem elég egy népszerű pártvezető, mint pl. Kupa Mihály (ÖMC) vagy Palotás János (Közársaság Párt) voltak 2002-ben illetve 1994-ben. Valószínűleg az is kellene ehhez, hogy legyenek, illetve megerősödjenek az olyan törésvonalak, amelyek a két nagy blokkot eléggé megosszák belülről ahhoz, hogy a többségi logikájú versenyekben a választók ne siessenek blokkjuk legesélyesebb pártja mögött felsorakozni. Ilyen másodlagos törésvonalak céltudatos felerősítésére pedig nemhogy sikeres, de még sikertelen kísérletet is ritkán láthatunk a kisebb magyar pártok részéről: talán mert saját maguk sem látnak erre túl sok esélyt. Az egyetlen említésre méltó kivétel talán az SZDSZ kitartó és céltudatos igyekezete arra, hogy egy az adócsökkentések és a szociális-morális

⁵⁹ Ágh (2001) a fentiekől eltérő értelmezési keretben, de a hivatkozási alapul szolgáló tendenciák szempontjából átfogóan vizsgálja ezt a problematikát.

⁶⁰ A Centrum Párt egy Magyarországon viszonylag rendhagyó formációként, választási pártként funkcionált, és 2004-2005 év fordulóján feloszlott. A Párt 2002-es kampányáról ld. Bódi és Csoma (2003) tanulmányát.

liberalizmus iránt fogékony választóközönséget leválasszon a balközép szavazótábor inkább szocialista irányultságú többségéről. Mindez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a központivá vált – mindenekelőtt a Kádár-rendszer örökségéhez és a nemzetpolitikai konfliktusokhoz való viszonyt hangsúlyozó – törésvonal olyan mélyen és egyértelműen osztaná meg a társadalmat. Viszont arra utal, hogy más törésvonalak (sem) elég erősek ahhoz, hogy azokra pártidentitásokat lehessen építeni.

Törésvonal-történelmi áttekintésünk lezárásaként megállapíthatjuk, hogy az 1990 és 2004 közötti bő egy évtized során a magyar pártrendszer jelentős átalakuláson ment keresztül, melynek eredményeképpen erősen leegyszerűsödött. A kezdeti sokdimenziós törésvonalrendszer helyett egy két nagy blokk, sőt egyre inkább két nagy párt közötti versengés vette át. Ezt erősítették meg a 2002-es sőt még az arányos képviselő mellett rendezett 2004-es választások eredményei is, hiszen amíg a képviselői mandátumok majdnem 90 százalékán a két nagy párt osztozkodik, addig a megmaradt kis parlamenti pártok sorsa jórészt a nagypártokkal kötött – és esetleg nem is deklarált, de hallgatólagos szavazat- és kampány-pénz átirányítást mindenestre magában foglaló – választási szövetségektől függ. Mindez feltűnően hasonló azokhoz a folyamatokhoz, amelyek Németországban és Spanyolországban játszódtak le az elmúlt évtizedekben, miután a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményének bevezetésének hatására - és egy arányos választási rendszer ellentétes irányú hatása ellenére - spontán elmozdulás történt egy kétpártrendszerhez viszonylag közeli állapot irányába. A konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye ugyanis olyan helyzetet teremt, amelyben a legnagyobb parlamenti párt jelöltjét egy választási cikluson belül csaknem lehetetlen elmozdítani a miniszterelnöki posztból – Magyarországon ráadásul még az egyes miniszterek túlélése is jórészt az ő kegyétől függ. Így a győztes-mindent-visz logika spontán módon épül be a magyar politikai rendszerbe a látszólag inkább arányos, mint többségi jellegű választási rendszer ellenére. Ilyen körülmények között egy olyan önálló törésvonal kialakulása, mint ami például a katalánokat Spanyolország többi részétől elválasztja, elengedhetetlen lehet ahhoz, hogy a kisebb pártok – az intézményrendszer többségi tendenciájából fakadó sokrétű nyomás ellenére - hosszabb távon is fennmaradjanak.

2. A pártrendszer a választók szemszögéből

A fejezet e második részében először azt vizsgálom meg a rendelkezésre álló adatok szerint miként változott meg a pártok ideológiai arculata a közvélemény szemében és vajon nőtt vagy inkább csökkent-e az idők során a kifejezetten az értékekhez, közpolitikai preferenciákhoz kapcsolódó mozzanatok jelentősége a szavazói magatartás motiválásában. A második alfejezet ezután azt tekinti át, hogy miként alakultak át ennek nyomán szavazótáborok.

Mindkét alfejezetben ugyanazokat az országosan reprezentatív mintákon, közvetlenül összehasonlítható kérdések segítségével gyűjtött adatokat elemzem. Az első alfejezetben elemzett kérdéseket valamivel kevesebb vizsgálatban tettük fel, mint a második alfejezetben felhasználtakat, így ezeket minden lehetséges időpontra nézve közlöm. A második alfejezetben viszont terjedelmi okokból csak az elemzés szempontjából legfontosabb időpontokra vonatkozó adatok kerülnek bemutatásra. A szóban forgó adatfelvételekre 1992 szeptemberében; 1993 decemberében; az 1994-es választást néhány héttel megelőzően és annak két, májusi fordulója között; 1995 júniusában; 1997

januárjában; 1998 márciusában; az 1998-as valamint a 2002-es választás két fordulója között; illetve 2003 novemberében került sor. Az utóbbi, a DKMKA Tématanácsa irányította adatfelvételnek csak a B kérdőívvel meginterjúvolt 1500 megkérdezettje szerepel ezekben az elemzésekben. A korábbi, a Közép-Európai Egyetemnek a szerző irányította kutatási közül az 1994 májusi adatfelvételben kétezer, az 1998 májusiban 1525, a többiekben pedig 1196-1200 volt az összes megkérdezettek száma. Az adatokat úgy súlyoztam, hogy a minták nem, életkor, iskolázottság és a lakóhely városi-falusi jellege szerinti összetétele helyesen tükrözze a legfrisebb KSH-s adatok szerinti állapotot.

Az első alfejezethez tartozó táblázatok mindig az összes megkérdezettre vonatkoznak; a második alfejezetben viszont csak a valamilyen pártpreferenciát deklaráló megkérdezettek. A táblázatokban helyel-közzel előforduló üres mezők oka az, hogy az elemzett pártok egy része nem létezett valamennyi adatfelvételi időpontban – például a MIÉP csak 1993-ban alakult meg, míg a KDNP és az MDF 2002-ben már nem indult önállóan a választásokon –, illetve a MIÉP 1994-ben és az FKGP 2002 óta nem rendelkezett elég támogatóval ahhoz, hogy szavazótábora önállóan elemezhető legyen. Ugyanakkor ezekre az időpontokra nézve is megvizsgálhatjuk e pártok ideológiai profiljának állampolgári észlelését.

2.1 A pártok közpolitikai törekvéseinek népi érzékelése

Gyakorló politikusok és PR-os segítők tudják talán a legjobban, hogy milyen kis mértékben tudja csak egy párt a hivatalos programjának megfelelően alakítani azt, hogy mit is hisznek a szavazók a párt törekvéseiről. Múltbeli tapasztalatoknak, egy-egy a médiában agyontárgyalt, de a tényleges közpolitikai célkitűzéseket inkább elhomályosító mint megvilágító eseménynek, megnyilatkozásnak, hosszú évekig nagy hatása lehet még az után is, hogy minden gyakorlati jelentőségét elvesztette. A politikai élet olyan hihetetlenül gazdag tényekben, hogy az állampolgárok talán csak hétköznapi családi, munkahelyi feladataik elhanyagolása árán tudnák azokat maradéktalanul nyomon követni és emlékeztükbe vésni. Nem csoda hát, ha az átlagszavazó politikai ismeretszintje közelebb áll a nullához, mint ahhoz a tájékozottsági szinthez, ami politikusok, újságírók, politológusok körében magától értetődőnek számít. Ezt mindig rendkívül fontos figyelembe venni akkor, amikor azt vizsgáljuk, hogy mit is tudnak (vagy inkább hisznek) a polgárok egy-egy párt politikai törekvéseiről.

A helyzet érzékeltetésére a III.7 táblázat bemutatja a helyesen válaszoló megkérdezettek százalékos arányát néhány olyan kérdés esetén, amelyre viszonylag tényszerű válasz adható akkor, ha valaki 1990 óta egy kicsit is odafigyelt a napi eseményekre; ha legalább hetente belepillantott a hírekbe; ha többé-kevésbé helyesen megértette az ott elhangzottakat; és nem felejtette el azon nyomban mindazt, amit hallott. A táblázatban szereplő számok helyes értelmezéséhez figyelembe kell venni, hogy a „helyes” választ adók egy része nyilván csak többé-kevésbé vaktában tippelt e kérdéseknél; a „helytelen” választ adók némelyike majdnem jó választ adott, néhány nem tudommal válaszoló megkérdezettnek pedig nyilván a nyelvén volt a helyes válasz, csak valami maradék bizonytalanság-érzet miatt inkább nem mondta be.

A táblázat sokoldalúan érzékelteti, milyen nagy nehézségekkel kell megküzdenie egy-egy pártnak, ha azt akarja, hogy üzeneteit meghallják, megértsék, és helyesen fel is tudják

idézni a választópolgárok. Szándékosan nem tüntettem fel, hogy mit is tekintettünk helyes válasznak az egyes kérdéseknél, mert így talán az olvasók is könnyebben belátják, nem is olyan könnyű a politikai élet milliányi – külön-külön persze magától értetődően közismertnek és apróságnak látszó – tényét észben tartani. 2003-ban például már csak 13 százalék tudott helyesen válaszolni arra a kérdésre, vajon melyik párt javasolta azt, „hogy az 1948 előtti tulajdonosok és örököseik visszakapják azokat a földeket, amelyeket a szocialista időszakban elvettek tőlük vagy kollektivizáltak?” Ennél még azok is egy százaléknival többen voltak, akik teljesen tévesen azt hitték (vagy legalábbis arra tippeltek), hogy a javaslat a fiatal demokratáktól eredt – holott 1990-94-ben a FIDESZ a tulajdoni kárpótlást a leghatározottabban ellenezte. A személyi jövedelemadóra vonatkozó roppant egyszerű kvíznél is csak 45 százalék találta el a négy lehetőség közül a helyes, az adó progresszivitását jelző választ, holott már pusztán véletlenszerűen is a válaszadók egy-negyedének így kellett volna tennie. Ez valószínűleg már arra is utal, hogy milyen nehéz is egy nagy számokat, csak egy picit is bonyolult szintaxist, és a „százalékhoz” hasonló szavakat használó kijelentéseket megértetni a választópolgárokkal: nem csoda hát, ha a max. 20%-os SZJA-t javasló pártot már csak 23 százalék találta el.

A hiba persze nem az emberekben van, hanem a helyzet természetében van. Egyszerűen csak arra figyelmeztetnek ezek az adatok, hogy ha a választási versengés, a demokratikus képviselet rendeltetészerű működése netán azt igényelné, hogy nagyjából minden szavazó tisztában legyen az összes olyasféle ténnyekkel, mint amilyenekre a táblázatban felsorolt kérdéseink irányultak, akkor ez egy egészen rendkívüli léptékű és nehézségű társadalmi tanulási folyamatot feltételezne, amelynek teljes sikere olyan sok időnek politikai tájékozódással való eltöltését, olyan odaadó figyelmet, és olyan jó memóriát feltételezne az állampolgárok részéről, amit nem lehet ésszerűen elvárni tőlük.

Az állampolgároknak persze aligha van szükségük rendkívüli mennyiségű lexikális ismeretre ahhoz, hogy nagyjából ugyanúgy válasszanak a pártok közül, mint ahogy azt a tökéletes informáltság aligha elérhető állapotában tennék. Ismereteik hézagossága miatt azonban csak nagyon általános, és nagyon egyszerű kérdésekkel érdemes felmérni a pártok közpolitikai preferenciáiról kialakított elképzeléseiket. 2003. novemberi vizsgálatainkban ezért egy korábban a Közép-Európai Egyetem vizsgálataiban kialakított kérdéssort alkalmaztunk e célra.

Ez a kérdés arra kérte a válaszolókat, hogy nevezzék meg azt a maximum két pártot, amely leginkább törekszik a III.8.a-III.8.g táblák fejlécében felsorolt egyes célok elérésére, valamint azt a pártot, amelyik a legkevésbé törekszik erre. Ha persze úgy gondolták, hogy egyik pártra sem jellemző az adott cél követése vagy ellenzése, vagy nem tudták, mit is válaszoljanak, akkor nem kellett megnevezniük egy pártot sem. Nyilvánvaló, hogy még az ilyen kérdések esetén is jórészt tippelnek a válaszadók, olyan kétes értékű ismerethelyettesítő gondolatmankókat is felhasználva, mint például a kívánatosnak tartott céloknak rokonszenves, a személyesen ellenzett céloknak pedig ellenszenves pártokkal való összekötése. Ugyanakkor viszont ez a kérdésforma valószínűleg elég realiztikusan képezi le a percepció-felidézési mozzanatát azoknak az elemi kognitív folyamatoknak, amelyek alapján a szavazók – több-kevesebb ismeretüket

mozgósítva – esetleg elgondolkodhatnak azon, hogy saját közpolitikai preferenciáik alapján melyik pártot is válasszák.

A III.8 táblázat-sor az egyes céloknál az egyes konkrét pártokat pozitív (leginkább törekszik rá) illetve negatív (legkevésbé) értelemben említők százalékos aránya közti különbséget mutatja. Tehát például a III.8.a tábla baloldali első oszlop legfelső cellájában látható mínusz 16-os szám azt jelenti, hogy 1992. szeptemberében a teljes mintában tizenhat százalékkal többen neveztek meg az MSZP-t olyan pártként, aki a szóbanforgó politikai célt („vallás és az egyházak befolyásának növelése”) a legkevésbé támogatja, mint az azt leginkább támogató két párt egyikét. A számok rendre eltérnek attól, amit egy kicsit hasonló időszokban láthatott már az olvasó a Magyarország Politikai Évkönyve 2002 című kiadványban, ahol egy 2002-es adatbázissal való összehasonlítás érdekében az 1992-1998-as adatok is csak az adott célt leginkább támogató egy (és nem, mint itt, két) pártra lettek közölve, az ittenitől eltérő csoportosításban (ld. Tóka 2003). Fontos észrevenni azt is, hogy itt persze nincsenek a szó szoros értelmében vett „helyes” és „helytelen” válaszok: viszont minél jobban eltérnek egy-egy sorban a különböző pártokra vonatkozó oszlopokba látható számok, annál világosabb választásokat kínál a pártrendszer a szavazók számára az adott kérdésben.

Nem annyira politikai jelentősége, mint inkább a trendek kivételesen markáns jellege indokolja, hogy “a vallás és az egyházak befolyásának növelésével” kapcsolatos kérdéssel kezdjük a táblázatokban számszerűsített megfigyelések tárgyalását. Az egyházpolitikai tematika hazai fejlődési útja szépen demonstrálja, hogy a megosztó politikai kérdések egy részében időnként természetes monopóliumok alakulnak ki. Láthatólag ez volt a helyzet a kilencvenes évek elején a Kereszténydemokrata Néppárttal. Sem a párt szövetségesei, sem politikai vitapartnerei nem vitatták, hogy a KDNP elkötelezett a keresztény egyházak érdekei és a világnézeti alapokon álló politizálás mellett: mi több, azt sem igazán firtatta senki kritikai éllel, hogy tulajdonképpen mi is az a KDNP politizálásában, ami ennek a bizonyítéka lenne. Bár az MDF és az FKGP maga is igyekezett keresztény világnézeti elkötelezettségét hangsúlyozni, láthatólag nem törekedtek arra, hogy a KDNP szavazóbázisát ezen az alapon magukhoz vonzzák, hanem ehelyett hosszú távú békés együttélésre törekedtek a KDNP-vel. Ugyanakkor a magyar lakosság nagy része is láthatólag elfogadta, hogy a keresztény jelző értelmes politikai tartalommal bír.

Mindezen tényezők folytán a KDNP-nek szinte erőfeszítés, különösebben radikális egyházpolitikai programjavaslatok propagálása nélkül is, sőt, még az 1993-as liberális abortusz-törvénynek a frakció fele általi parlamenti elfogadása után is sikerült elérnie azt, hogy a választópolgárok 55-60 százaléka ne a többi jobboldali pártok valamelyikét, hanem egyértelműen a KDNP-t tartsa a “vallás és az egyházak befolyása” leghitelesebb és releváns képviselőjének a magyar politikában. Miután a KDNP 2003-ra jelentéktelenné (illetve a Centrum Párt részévé) vált, a Fidesz-MPP szinte megörökölte ezt a pozíciót. Igaz, a III.8.a tábla megfelelő cellájában szereplő 37-es szám messze nem olyan magas, mint a KDNP fénykorában regisztrált 60 százalék feletti mutatók, de még így is közel annyian tartották 2003-ban a Fidesz-MPP-t ennek a célnak, mint mondjuk a kommunista korszakbeli vezetők eltávolítása legfőbb pártfogójának (utóbbira ld. alább).

Lehet persze, hogy a Fidesz-MPP célkitűzései és az Orbán-kormány egyházpolitikája miatt mindez nem is tűnik különösebben meglepőnek. Érdekes azonban felfigyelni arra, hogy milyen nehezen vívta ki magának a Fidesz ezt a rangot. Bár a párt már 1993 tavaszától kezdve szembefordult korábbi liberális egyházpolitikai nézeteivel, és 1995-re minden lényeges tekintetben összhangba került a KDNP vonatkozó nézeteivel és retorikájával, a szavazópolgárok ezt 1998-ig alig-alig vették figyelembe: a III.8.a táblázat megfelelő soraiban látható mínusz 3 körüli értékek még 1995-1998 között is csak nagyjából nullára változtak át. A kormányzati időszak tetteire volt szükség a megváltozott pártpolitika hihetővé tételére.

Egyébként ugyanezt tapasztalhatjuk az MSZP egyházpolitikájának népi észlelésében is. Hiába igyekezett az MSZP a kommunista múlt emlékeit feledtetni és az SZDSZ-énél kevésbé liberális egyházpolitikát képviselni, 1998-ig mindez szinte semmilyen látható eredménnyel nem járt a pártimázs tekintetében. Akkorra viszont, alighanem éppen a Horn Gyula által a Vatikánnal aláírt – és az SZDSZ által szekuláris szempontból sokat bírált – megállapodás nyomán valamelyest semlegesebbé vált a párt egyházpolitikájának megítélése.

Az egyházpolitikai témakör tehát egyrészt azt illusztrálja, hogy a pártimázsok alakulása mindig függvénye a többi pártok viselkedése által kínált lehetőségeknek, másrészt pedig azt, hogy a kormányzati szerep az ellenzékénél sokkal nagyobb lehetőséget kínál a pártoknak a tudatos imázs-váltásra. A „magánvállalkozások és a szabad piacgazdaság előmozdítására” kérdés vizsgálata (ld. III.8.b tábla) ezzel szemben arra figyelmeztet, hogy a kormányzati szereppel nem csak imázs-változtatási lehetőségek, hanem imázs-kötöttségek is együttjárnak. Négy évi kormányzás után a kilencvenes évek valamennyi vezető kormánypártját sokkal piac- és privatizációpártibbnak látta a közvélemény, mint annak előtte, függetlenül attól, hogy törekedett-e erre a párt vagy sem. Az MSZP és a Fidesz-MPP esetében erre táblázataink adják a bizonyítékot, míg az MDF esetében – 1990-es pártimázs-adatok hiányában – minderre csak következtetni tudunk abból, hogy miként változott meg a párt támogatóinak gazdaságpolitikai preferenciák szerinti összetétele 1990 és 1994 között (vö. Tóka 1994, 1998).

Az MSZP esetében a szóbanforgó változás kifejezetten drámai volt a Horn-kormány tevékenysége és az SZDSZ 1994 és 1998 közötti eljelentéktelenedése miatt. A legjobban ezt „a nyugdíjak és szociális juttatások” célkitűzés elemzése mutatja (ld. III.8.c tábla). A Bokross-program nyomán az MSZP szinte teljesen elvesztette 1994-ben még nagyon jelentős hitelét ebben a kérdésben. Ahogy azonban a kormányzati politika egy költségesebb irányba mozdult el az 1998-as választások előtt, e hitel gyorsan visszatért, és 2003-ra még erősebb volt, mint az 1994-es, a publicisztikában helyenként a „3 forint 60 filléres kenyér” ígéretének tulajdonított választási győzelem idején. Rendkívül figyelemreméltó, és ismét csak a kormányzati szerepnek a pártideológiánál fontosabb hatását mutatja az imázs-alakulásra az, hogy az SZDSZ-nek, mint kisebb koalíciós partnernek a hitelességét az ilyen szociális kérdésekben sokkal kevésbé befolyásolta Bokross-kormány időszaka, mint az MSZP-ét – igaz, az 1997-98-as nyugdíjemelésekért is láthatólag kevesebben áldották az SZDSZ-t, mint az MSZP-t.

Mindezen kormányzati kontingenciák ellenére a szocialista párt megítélése nem függetlenedett a bal- és jobboldal mibenlétével kapcsolatos, nyilván nemzetközi és történelmi tapasztalatok által is befolyásolt sztereotípiáktól. Ezt mutatja az, hogy még 2003-ben is többen tartották a Fidesz-MPP-t, mint az MSZP-t a magángazdaság támogatása képviselőjének. Az ilyen történelmi hagyatékoknak persze az ezzel explicite foglalkozó politikai kérdések esetén van a legnagyobb szerepe. Elemzésünkben ezeket a “korábbi kommunista párttagok eltávolítása a vezető tisztségekből” célkitűzés képviseli (ld. III.8.d tábla). Az MSZP magas negatív pontszáma állandó jellemzője a vonatkozó időszornak, és az idő előrehaladtával, az MSZP jelentőségének növekedtével, illetve a táblázatunkban parlamenti irrelevanciája miatt nem szereplő Munkáspárt egyre ritkább említése folytán még nőtt is.

A másik pólust a jobboldali pártok együttesen képviselik, amelyek attól függően kaptak magasabb vagy alacsonyabb pozitív pontszámot a dekomunizálás tekintetében, hogy mikor éppen melyik volt többé vagy kevésbé releváns a politikai szintéren. Ez nagy különbséget jelent ahhoz képest, amit az egyházpolitikai tematikában láttunk az imént. Némi túlzással azt is mondhatnánk, hogy a dekomunizálás tekintetében a különféle jobboldali pártok egymással behelyettesíthetőknek tündek a közvélemény szemében. E túlzás azért lenne mégis indokolatlan, mivel jól látható, hogy az e kérdésben magát különösen erősen exponáló pártok (FKGP, MIÉP) még akkor is nagyjából akkora vagy éppen sokkal magasabb pontszámot kaptak, mint az MDF vagy pláne a KDNP, amikor az utóbbiak összehasonlíthatatlanul jelentősebb pártok voltak az előbbieknél.

E kérdés elemzésénél persze a FIDESZ és az SZDSZ megítélésének alakulása a legérdekesebb. Bár nem teljesen indokolt, mégis közhelyszámba megy annak felemlgetése, hogy a két párt filozófiája milyen nagy, ellentétes irányú változáson ment keresztül a kilencvenes években. A III.8.d táblában azonnal szembeszökő, hogy 2003-ra a Fidesz-MPP a dekomunizálás első számú bajnokává vált a közvélemény szemében. 1998-ig azonban hiába volt álláspontja szinte ugyanaz, mint 2003-ban, a polgárok mégis inkább az FKGP-t (és valamelyest a MIÉP-et), illetve a kilencvenes évek elején az MDF-et tartották számon az ügy fő harcosaként. Az SZDSZ imázsának átalakulása ennél sokkal gyorsabb volt és már jórészt befejeződött az MSZP-vel való első koalíció megkötése előtt. Ez azt igazolja vissza, hogy, mint erről fentebb már volt szó, 1994-re befejeződött a törésvonalrendszer átalakulása, és ezt követően már csak egyes pártok helye változott abban, míg az egyes ideológiai dimenziókon elfoglalt helyzetek lehetséges kombinációi már nem. Más szóval, 1994-ra a pártok által a nemzet- és egyházpolitikai dimenziókon elfoglalt hely, illetve antikommunizmusuk mértéke között szoros korreláció jött létre, míg gazdaságfilozófiai álláspontjaik függetlenedtek az előbbi dimenzióktól, és a pártokat kevésbé megosztó dimenzióvá vált.

A “nemzeti érzés erősítése” (ld. III.8.e tábla) és a „környező országokban élő magyarok helyzetének javítása” (ld. III.8.f tábla) a megosztó és az egyesítő kérdések között mintegy félúton helyezkednek el. A hazafias tematikának magától értetődő sajátossága, hogy a “nemzeti” jelzőről lemondani és a “nemzetietlen” címkét magára venni az sem szereti, aki amúgy elvi alapon következetesen szembenáll az etnikai szolidaritás hangsúlyozásával. A “nemzeti” jelző alapvető kétértelmősége folytán az ilyen pártok – nem csak hazánkban – olyan általánosan elfogadott értékeket igyekeznek szembeállítani a

“nemzeti” politizálással, mint amilyen nálunk a józan politizálás és a demokratikus rend védelme. A verseny persze nyitott: a felek tényleges tettei és politikai finesze döntik el, hogy mennyire sikerül meggyőzni a polgárokat arról, hogy X vagy Z párt a meszemenően igazolt nemzeti ügy, vagy a józan ész és a demokrácia veszélyeztetője.

Az adatokból úgy tűnik, hogy Magyarországon egyik oldal sem ért el különösebben átütő sikert e tekintetben. Az SZDSZ és az MSZP mindig a semleges nullához közel álló, vagy – miként a határon túli magyarok támogatása esetén – pozitív összpontszámot szerzett a nemzeti kérdés tekintetében, tehát a jobboldalnak nem igazán sikerült kifejezetten nemzetietlen pártokként beállítania őket. Az érem másik oldalán viszont a jobboldali pártok közül csak a MIÉP szerzett folyamatosan a nullához közeli összpontszámot “a szólásszabadság és a demokrácia védelmezése” (ld. III.8.g tábla) tekintetében. A Fidesz viszont mindvégig megőrizte az SZDSZ-éhez – a két párt pillanatnyi népszerűségét követő hullámzásokat leszámítva - hasonló pozitív összpontszámot e kérdésen, tehát akkor is, amikor vezető kormánypártként a nemzeti ügy elsőszámú képviselőjévé lépett elő. Azaz a baloldalnak és a liberálisoknak sem volt sok sikere a jobboldal antidemokratikus imázsának megteremtésében.

A tendenciák vegyes volta ellenére ennek az elfejezetnek az adatai azt támasztják alá, hogy a párt imázsának formálásában a szavak másodlagosak, egy-egy kormányzati főszerepet betöltő pártnak pedig sokkal nagyobbak a lehetőségei, mint a kisebb pártoknak. Utóbbiak sokszor még akkor sem tudnak nagy testvéreiknél hitelesebb vagy relevánsabb képviselőivé válni egy-egy célkitűzésnek, ha ideológiájuk és tetteik alapján erre esetleg rászorgálnának, de történetesen van egy nagyobb párt, ami – mégoly lagymatagon is, de – elkötelezi magát ugyanezen célok követése mellett. A legfőbb ellentétes példa a KDNP esete, amely sokáig egyfajta természetes adottságként tudott az egyházpolitikai törésvonal mentén egy önálló ideológiai pozíciót kialakítani a maga számára. Hívószavait, interperszonális kapcsolatokba való beágyazottságát, intézményrendszerét tekintve kevésbé kikristályosodott törésvonalak ilyenfajta kiaknázása egy pártidentitás megalapozására sokkal nehezebb. Ez egyrészt megmagyarázza azt, hogy miért fogyott el olyan könnyen a levegő a kisebb pártok körül 1994 után. Másrészt rámutat arra, hogy a kisebb pártokat kevésbé háttérbe szorító intézményrendszeri sajátosságok esetén alighanem könnyebben erősödhetett volna fel az egyházpolitikaihoz hasonló másod-, vagy éppen harmadrendű törésvonalak hatása a választói viselkedésre. Mindezek után vizsgáljuk most már meg, hogy a szavazói döntések összefüggése az egyes törésvonalakon elfoglalt helyzettel miként változott meg az idők során.

2.2 A szavazótáborok arculata

A III.7 táblázat a választói magatartás törésvonal-jellegű meghatározóinak fejlődésével kapcsolatos adatokat mutat be. Minden egyes releváns pártra külön altáblázatban bemutatott regressziós elemzések vonatkoznak. Amennyiben a válaszadó az adott pártra kívánt szavazni, akkor a függő változót egynek, ha pedig valamilyen más pártot jelölt meg, akkor 0-nak kódoltam.

A regressziós együtthatók az egyes független változók *relatív* hatását mutatják a pártpreferenciákra – tehát hogy mennyiben függött össze az adott párt támogatása

közvetlenül az egyes változókkal az után, hogy kontrolláltam a párt szavazótábora jellegzetességeit az összes többi független változó tekintetében. Tehát ha például egy párt szavazótábora csak azért volt az átlagosnál alacsonyabb társadalmi státuszú, mert felülreprezentáltak voltak benne az idősek, a falusi lakosok, vagy éppen a baloldali gazdaságpolitikai beállítottságú személyek, akkor a táblázat nem mutat semmilyen közvetlen összefüggést a társadalmi státusz és a párt támogatása között, hanem – helyesen – a lakóhely, az életkor, és a szóban forgó attitűdök hatását hangsúlyozza. A táblázatban a statisztikailag szignifikáns együtthatókat kövér betűvel szedtük. Mivel minden független változót sztenderdizáltam, ezért az együtthatók bátran összehasonlíthatók egymással az egész táblázaton belül. Pozitív koefficiensek pozitív együttjárást mutatnak az adott párt támogatásának valószínűsége és a szóban forgó független változó között. Minél magasabb az együtthatók abszolút értéke, annál markánsabban különbözik egy párt szavazóbázisa az összes többi szavazótól az adott időpontban az adott jellemző tekintetében.

A regressziós elemzések első csoportja az MSZP-re vonatkozik: a függő változó itt tehát az MSZP-támogatói esetében egyesnek van kódolva, az összes többi pártok támogatói esetében pedig nullának. A teljes időszakot tekintve a párt szavazóira leginkább jellemző vonás az volt, hogy a vallástalanok és a volt MSZMP-tagok erősen felülreprezentáltak, míg a vallásos és anti-kommunista szavazók erősen alulreprezentáltak közöttük. Amennyiben ezeket a tényezőket kontrolláljuk, a szocialista szavazók társadalmi státusz szerinti megoszlása nem különbözik lényegesen a többi párt támogatóinak összességétől. Ez persze egy igen heterogén tömeggel való összehasonlítást jelent – ám pontosan ez az a mód, ahogy az egyes pártok szavazótáborairól a mindennapi életben is beszélni szoktunk. Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság igazából csak akkor volt jellemző az MSZP szavazóira, amikor a szocialisták ellenzékben voltak, tehát 1994-ben és 2002-ben. Ezzel szemben akkor, amikor a párt kormányzásának emléke még frissen élt a köztudatban (így 1992-ben és 1998-ban), az MSZP szavazói e tekintetben inkább egy kicsit jobboldalibbak voltak – bár statisztikailag inszignifikáns mértékben –, mint az összes többi szavazó együtttvéve. Egyedül 2003-ban láthatjuk pozitív hatását a baloldali gazdaságpolitikai beállítottságnak egy éppen kormányon lévő MSZP-támogatottságára – de a hatás statisztikailag akkor is inszignifikáns maradt. Ha ez a hatás mégis valódi volt, akkor az talán a Medgyessy-kormány hangsúlyozottan baloldali (vagy legalábbis költséző) kezdeti gazdaságpolitikájának visszaigazolása lehetett, és korántsem nyilvánvaló, hogy tartósnak bizonyul-e. Érdeemes felfigyelni még arra, hogy az életkor hatása a szocialista szavazatokra 1992-ben és 1998-ban (tehát a kormányzati szerepvállalást követő időpontokban) erősebb volt, mint 1994-ben és 2002-ben. A hatás azonban mindig pozitív, tehát az MSZP – miként a KDNP és az MDF is – mindig inkább az idősebb generációk pártja volt. Végül pedig 2002-ben a szocialista szavazóbázis szert tett egy olyan tulajdonságra is, amely korábban csak az SZDSZ támogatóit jellemezte, nevezetesen, hogy az adott minta átlagánál lényegesen kevésbé voltak nemzetcentrikusak. Ez talán arra utal, hogy még inkább összehangolódott a két párt politikai platformjának népi észlelése – igaz viszont, hogy 2003-ra ez a hatás az MSZP-támogatására ismét eltűnt, ami párhuzamos azzal a fentebb már látott fejleménnyel, 2002 és 2003 között az állampolgárok szemében az MSZP a határon túli magyarok támogatása iránt valamivel elkötelezettebb párttá vált.

A szabad demokrata szavazók néhány időpontban feltűnően hasonlítottak szocialista társaikra. Kezdetben a párt támogatói viszonylag anti-kommunisták voltak, de miután az SZDSZ 1994-ben koalícióra lépett az MSZP-vel, mindez – nyilván a szavazótábor összetételével együtt – megváltozott. Ugyanakkor 1994-ben még hatalmas különbségek mutatkoztak az SZDSZ és az MSZP szavazóinak életkora, gazdaságpolitikai beállítottságai, valamint vallásossága között. Ezek a különbségek 2002-re többé-kevésbé elhalványultak, amit a két pártra vonatkozó regressziós együtthatók növekvő hasonlósága mutat. A legutóbbi parlamenti választás idejére csupán néhány jelentősebb különbség maradt a két koalíciós partner szavazótáborai között. Az SZDSZ szavazói 2002-ben leginkább abban különböztek a Szocialista Párt támogatóitól, hogy soraikban felülreprezentáltak voltak a középosztálybeliek és a városiak, valamint hogy a vallásosság kérdésében és a kommunista–antikommunista dimenzióban sokkal középutasabbnak bizonyultak a szocialistáknál. Feltűnő ugyanakkor, és talán a párt önálló tényezőként való túlélésének – a 2004-es Európa Parlamenti választás által is visszaigazolt – esélyeit növelte, hogy 2003 novemberére már ismét markánsabb különbségek mutatkoztak az MSZP- és az SZDSZ-támogatók attitűd-profiljai között. A liberálisok hívei az átlagszavazónál gazdaságpolitikai tekintetben akkor szignifikánsan – anti-kommunizmus tekintetében azonban csak inszignifikánsan – jobboldalibbak, nemzetpolitikai tekintetben viszont a szocialista szavazóknál sokkal nacionalista-ellenesebbek voltak. Ilyenformán a “baloldali blokk” két pártjának szavazói 2003 végén csak vallástalanságuk tekintetében hasonlítottak egymásra.

A Fidesz-MPP szavazóbázisának beállítottságában még nagyobb átalakulás ment végbe az idők során. 1992-ben, népszerűségének csúcsán a FIDESZ szavazóinak legmarkánsabb jellemzője fiatal életkoruk, nacionalizmus-ellenességük, és vallástalanságuk volt. 2002-re ugyanez a párt egy nagymértékben jobboldali érzelmű szavazóbázissal rendelkezett: anti-kommunista, vallásos, erősen nemzetcentrikus, és piacbarát beállítottságú volt. A vallásosság és markáns anti-kommunizmus megmaradt mind megkülönböztető jegyük 2003 végére az ellenzékben is, habár a nemzetpolitikai és gazdaságpolitikai attitűdök tekintetében a Fidesz-MPP szavazói ekkor nem különböztek érdemben a pártpreferenciával rendelkező polgárok átlagától. 2002-ben és 2003-ban is megfigyelhető az az érdekesség, hogy a Fidesz támogatottsága viszonylag magasabb az alacsony társadalmi státuszú csoportokban, mint a szociálpolitikája által megcélzott magasabb státuszú rétegekben. Ez talán megint csak azt igazolja vissza, hogy – az ideológiai címkék e tekintetben talán megtévesztő használata ellenére – a két nagy párt versengésében milyen kicsi maradt a súlya a hagyományos értelemben vett bal- és jobboldal közti különbségeknek.

A kisebb jobboldali pártokra vonatkozó adatok szépen igazolják a sajátos, törésvonalakhoz köthető identitások meglétét minden, a szavazatok piacán önállóan is életképes párt esetén. Az MDF a kilencvenes években viszonylag idős, inkább középosztálybeli mint az alsó társadalmi rétegekhez tartozó, nemzetcentrikus, anti-kommunista, és gazdaságpolitikai tekintetben az átlagnál valamivel jobboldalibb szavazókkal rendelkezett. A KDNP szavazóbázisának viszont csak vallásossága és talán még – a vallásossághoz is köthető – életkora volt az egyetlen állandó és megkülönböztető jellemvonása. Az FKGP viszont elsősorban idős, szegényebb, falusi, anti-kommunista és nemzetcentrikus szavazókkal rendelkezett.

Miután az MDF, a KDNP és az FKGP megszűnt valós választási alternatívának lenni, szavazótáboraik külön-külön felmutatott jellemvonásai – az életkori bázis kivételével – a megújult Fidesz szavazóbázisában köszöntek vissza. Ezzel párhuzamosan az anti-kommunista beállítottság mind a Fidesz-MPP, mind a MIÉP szavazóbázisának legmarkánsabb tulajdonsága lett. Az új évezred kezdetére az a viszonylag kicsi szavazóbázis, amelyet a MIÉP-nek sikerült kialakítania, profiljában nem sokban különbözött a Fidesz-MPP támogatóitól. A közkeletű vélekedés ennek megfelelően a sajátos ideológiai niche elvesztésének tulajdonítja azt, hogy ekkorra már a MIÉP számára is nehéznek bizonyult az ötszázalékos választási küszöb átlépése.

Mindent egybevetve, a pártpreferenciák meghatározói az 1990-es évek első felében pártonként sokkal eltérőbbek voltak, mint ahogyan azt az 1993-tól kialakuló majdnem teljesen egydimenziós pártrendszer alapján gondolhatnánk. Talán ez volt az oka annak, hogy a hatpárti rendszer olyan sokáig fennmaradt. Markáns különbséget jelentett 1998-ig a FIDESZ túlnyomóan fiatal, a KDNP vallásos, és az FGKP vidéki szavazóbázisa. Ugyanígy, mint fent láttuk, az SZDSZ és az MSZP támogatói között 1994-ig jelentős különbségek mutatkoztak, utána azonban ezek – legalábbis 2003-ig – gyorsan elhalványodtak. A két blokkon belüli eltérések többsége 2002-re szinte teljesen szertefoszlott. Ennek oka bizonyos esetekben persze az volt, hogy maguk a pártok tűntek el a politikai süllyesztőben. Más esetekben viszont a szavazótáborok beállítottságbeli hasonlóságának növekedése a jelek szerint legalábbis párhuzamos volt a kisebb pártok hanyatlásával, s így nem értelmetlen a törésvonal-rendszer összetettsége és a pártok száma között oda-vissza összefüggést feltételezni.

A korábbi, bonyolultabb törésvonal-rendszerben számos párt tudott sajátos társadalmi-ideológiai életteret kialakítani magának a szavazatok piacán. Ahogy azonban a vallás- és nemzetpolitikai dimenziók egymással illetve az antikommunizmussal összeforrottak, és a gazdaságpolitikai kérdések egyre kevésbé okoztak komoly pártpolitikai konfliktusokat, ez egyre kevésbé volt lehetséges. Annak ellenére, hogy a gazdasági helyzet alakulása nyilvánvaló hatással volt a kormánypártok népszerűségére, maguk a gazdaságpolitikai ideológiák és a rétegjellegű csoportidentitások nem tudtak egykönnyen összekapcsolódni a pártpreferenciákkal. Mint arra a III.7 táblázat illetve Markowski és Tóka (1995) és Tóka (1994) is utalt, az MSZP 1993-94-es népszerűségét bizonyos mértékig egy baloldali gazdaságpolitikai fordulat – legalábbis választói által vélelmezett – ígéretének is köszönhetette. Minél jobban szembenállt egy választó a piacorientált gazdasági reformokkal, annál valószínűbb volt, hogy 1994-ben az MSZP-re fog szavazni. Mégis, az 1994-es választások megnyerése után az MSZP úgy döntött, hogy a magyar pártok közül a leginkább piacbarát szabad demokratákkal lép kormánykoalícióra. Ez a lépés, valamint a Bokros-csomag által tartalmazott gazdasági megszorító intézkedések megerősítették a kulturális kérdések meghatározó szerepét a pártpreferenciák alakulásában, és leegyszerűsítették a törésvonal-rendszert.

Tanulságos megvizsgálni, hogy a gazdaságpolitikai, valláspolitikai, anti-kommunista és nemzetcentrikus beállítottságok milyen összefüggésben voltak egymással a vizsgált időszak során. A III.8 táblázatból három fontos következtetést vonhatunk le. Először is a páronkénti korrelációk igen gyengék voltak a vizsgált időszak egésze során – legalábbis

ahhoz képest, hogy a közbeszédben mennyire egybekapcsolódott a valláspolitikai, az anti-kommunista és a nemzetpolitikai dimenzió. Néhány igen érdekes változás ugyan megfigyelhető az idők során, de ezek statisztikailag általában inszignifikánsak. Az egyetlen kivétel, hogy 2002-re az anti-kommunista beállítottság és a baloldali gazdaságpolitikai nézetek között már negatív korreláció volt kimutatható. Megállapíthatjuk tehát, hogy sokkal inkább a pártok politikája, mintsem a társadalomban jelenlévő törésvonalak következtében alakultak ki szoros kapcsolódások egyes törésvonal-dimenziók között. A választópolgárok beállítottságai szemszögéből a törésvonal-rendszer többdimenziós maradt, csak a pártok – amint erre időről időre igyekeztem rámutatni ebben a fejezetben, az intézményrendszer sajátosságai által erősen befolyásolt és behatárolt – viselkedése egyszerűsítette azt le egydimenziósra.

Másodszor, a gazdaságpolitikai beállítottság valamint a másik három nem-gazdasági témában elfoglalt nézet közötti korrelációk semmivel sem voltak gyengébbek, mint a három nem-gazdasági témával kapcsolatos beállítottság közötti korrelációk. Következésképpen a pártok döntései, s nem a választópolgárok között valamilyen természetes módon kialakult együttjárás határozta meg a három nem-gazdasági tematika összekapcsolódását, valamint azt, hogy e kérdések elkülönültek a gazdasági kérdésben kialakult jobb- és baloldali álláspontoktól.

Harmadszor, miközben pártideológiai szinten a legnyilvánvalóbb kapcsolódások a nemzetcentrikus, vallásos, és anti-kommunista álláspontok között alakultak ki, a választópolgárok esetében az anti-kommunista álláspont csak viszonylag gyengén kapcsolódott össze a nemzetcentrikus beállítottsággal. Mi több, a vallásosság és a nemzetcentrikus nézetek között kezdetben fennálló gyenge, pozitív korreláció az idők során még gyengült is – párhuzamosan azzal, hogy a valláspolitikai dimenzió szerepe az Antall-kormány időszakához képest háttérbe szorult a pártversengésben. Ennélfogva sem az ezredfordulóra kialakult, a koalíciós alternatívák szempontjából egydimenziós pártrendszer, sem pedig e pártrendszer valamint a társadalmi-gazdasági bal- és jobboldali törésvonal közötti kapcsolat hiánya nem magyarázható a törésvonalak társadalmilag beágyazódott rendszerével.

Sokkal inkább úgy tűnik, hogy a pártok számának csökkenése vezetett a választói magatartás szempontjából meghatározó ideológiai különbségek egyetlen bal-jobb dimenzióvá egyszerűsödésében. Hasonlóképpen a politikai elitek között kialakult – tökéletlen és korlátozott – konszenzus akadályozta meg, hogy a gazdasági jobb- és baloldali álláspontok valamint a fontosabb alkotmányos és külpolitikai kérdések következetesen és tartósan kapcsolódjanak a kulturális értelemben vett jobb- és baloldalhoz. Mindegyik párt folyamatosan kiállt a demokrácia mellett, még ha nem is voltak teljesen meggyőződve arról, hogy a többi párt is be fogja tartani a demokratikus játékszabályokat. A politikai intézményrendszernek a pártok által elfoglalt részében 1990 után nem került sor jelentős intézményi változásra.⁶¹ A nagy közpolitikai kérdések tekintetben, az Európai Unió és NATO csatlakozást szem előtt tartva, lényegében

⁶¹ Jó példa erre a választási törvény változása. Mindössze a pártlistán való parlamentbe jutáshoz szükséges küszöböt emelték fel az összes leadott szavazat 4 százalékáról 5 százalékra. Máskülönben még a választókörzetek is változatlanok maradtak 1990 óta.

minden parlamenti párt, a média, és szinte valamennyi jelentős véleményformáló csoport elkötelezte magát a piac, a hadsereg, és a jogrendszer nyugatias szellemű megreformálása mellett. A kialakult konszenzus nevében ugyanezek a szereplők igen hosszú ideig egyöntetűen tartózkodtak a tömegek társadalmi-gazdasági kérdésekben történő mozgósításától. A kialakult konszenzustól való esetenkénti eltérések esetén a többi párt, a sajtó, és a gazdasági elit egyhangúan kedvezőtlen fogadtatása megbízhatóan elrettentő hatású szankciónak bizonyult. A NATO-hoz és az Európai Unióhoz való csatlakozás fontosságával kapcsolatos szerény nézetkülönbségek, valamint a számottevőbb, de az ideológiai síkon nem megjelenő gazdaságpolitikai véleménykülönbségek nem váltak a pártok identitását meghatározó tényezőkké. Nem foghatjuk rá mindezt a nyugati integráció igényére vagy a kilencvenes évek elején fennálló gazdasági helyzetre, mivel az más kelet-közép-európai országokban is hasonló volt: Kitschelt *et al.* (1999) párteltekkel kapcsolatos kutatása pedig kimutatta, hogy a pártok gazdaságpolitikai álláspontja sokkal vegyesebb, kevésbé polarizált, és a pártok ideológiai profiljában kevésbé meghatározó jellegű hazánkban, mint Csehországban vagy Lengyelországban. Hasonlóképpen a választói magatartással foglalkozó elemzések is megállapították, hogy a társadalmi helyzet és a társadalmi osztályhoz való tartozás, valamint a pártpreferenciák között Magyarországon kevésbé erős korreláció állt fenn, mint a kelet-közép-európai országok többségében.⁶²

2.3 Az ideológiai-közpolitikai mozzanatok jelentősége a pártkötődések számára

3. Végszó

E fejezet mellett érvelt, hogy a törésvonalak rendszerének egyszerűsége, illetve az intézményrendszer egyes sajátosságai és a pártok stratégiai döntései által elősegített leegyszerűsödése ásta alá az 1990 és 1998 között megismert hatpárti rendszert. Az egydimenziós törésvonal-rendszer valamilyen mértékben bizonyosan felelős volt azért, hogy hosszú ideig nehéz volt ideológiai alapon különbséget tenni a FIDESZ és az SZDSZ, valamint a KDNP és az MDF között. A FIDESZ 1993-94-es és a KDNP 1995-96-os ideológia irányváltása közvetlenül összekapcsolható azzal, hogy korábban képtelenek voltak egy kellőképpen egyéni ideológiai pozíciót kialakítani saját maguk számára. E két párt ideológiai irányváltása – legalább közvetve és a közvéleményformáló közszereplők révén – hozzájárult a két párt népszerűségének zuhanásához az ideológiai átalakulásuk idején. Azaz úgy tűnik, hogy legalább néhány párt részben azért vállalta fel az ideológiai újrapozicionálás láthatólag kockázatos lépését, mert felismerték, hogy 1990 után nehezzé vált hat különböző párt számára egy-egy biztonságos háttérrel rendelkező adó, és a választópolgárok számára is értelmezhető ideológia pozíciót kialakítani a magyar pártrendszer egydimenzióssá vált ideológiai terében.

A választási rendszer logikája kétségtelenül hozzájárult a paletta egyszerűsödéséhez. Az első választások tapasztalatai alapján egyre több párt vezetői jutottak arra a következtetéshez, hogy a párt számára elfogadható koalíciós partnerek bejelentésének legalább olyan fontos szerepe van a választási kampányok során, mint a párt programjának. 1994 és 1997 között a megfelelő koalíciós partner kiválasztása drámai összeütközésekhez vezetett az MDF-en és a KDNP-n belül. Az SZDSZ-t a kilencvenes

⁶² Ld. Evans and Whitefield (1996); Tóka (1998).

évek során ugyanígy inkább az MSZP-vel való együttműködés kérdése, mintsem valamilyen könnyen beazonosítható közpolitikai alternatíva osztotta meg. Az intézményi berendezkedés többségi vonásai – mint az egyéni választókerületek fennmaradása, a miniszterelnöknek a miniszterekkel szembeni rendkívül erős pozíciója, a konstruktív bizalmatlansági indítvány, továbbá a föderális, kétkamarás és korporatista rendszerekből ismert fékek és ellensúlyok hiánya – következtében a pártok számára kulcsfontosságú lett a kormányzati hatalom megszerzése, a közvélemény által érzékelt koalíciós preferenciáik pedig döntően meghatározták választási szereplésüket. Ez pedig egyfelől arra kényszerítette őket, hogy a választásokat jóval megelőzően nyilvánosságra hozzák a koalíciós partnerként szóba jövő pártok nevét, másfelől pedig megnehezítette, hogy kormányzati pozícióból valamilyen sajátos identitást teremtő ideológiai álláspontot tudjanak kialakítani – és persze összeegyeztetni a koalíción belüli szerepükkel.

Téves lenne azonban pusztán a választási rendszernek tulajdonítani azt, hogy az országgyűlés összetétele egyre inkább kétpártivá vált. Egyrészt a választási rendszer még nem magyarázza meg a szavazók szembeszökő készségét arra, hogy a két nagy blokk vezető pártjaira koncentrálják szavazataikat – gondoljunk csak arra, hogy például angol vagy francia választásokon milyen sokan szavaznak a kisebb pártokra, még akkor is, ha azok nem eredményesek szavazataik mandátummá formálásában. Másrészt a magyar választási rendszerben az arányos képviselő elvének számszerű túlsúlya figyelhető meg, és még a francia példából jól ismert kétfordulós többségi és a leginkább az ausztrál példából ismert alternatív választási rendszerek – melyek a legközelebb állnak a magyar egyéni választókerületekben alkalmazott választási formulához – is sokkal fragmentáltabb pártrendszerek kialakulását szokták eredményezni, mint ami Magyarországon a 21. század elején létrejött.⁶³ A volt kommunista országok összehasonlító elemzése alapján pedig az is elmondható, hogy a vegyes választási rendszerek a pártok számát általában még nagyobbra növelik, mint ahogy azt többségi illetve arányos összetevőik külön-külön várható hatásainak átlagától várhatnánk.⁶⁴

A pártrendszer fragmentációja tehát a választási rendszerhez képest igen alacsony a mai Magyarországon. A magyarizációt keresve meglepő hasonlóságot fedezhetünk fel a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményének bevezetése után végbement folyamatok között az ezredforduló Magyarországon illetve a német és spanyol pártrendszerben. Úgy tűnik, hogy ez az intézmény, melynek célja a parlamentáris kormányzás stabilitásának erősítése, valóban hatékony gátat szab a miniszterelnök elleni sikeres bizalmatlansági szavazásoknak. Ennek számos következménye van a pártok viselkedésére. Egyrészt a lehetséges választási koalíciók már a választások előtt meglehetősen tisztán kirajzolódnak, és a miniszterelnök automatikusan a győztes választási koalíció legnagyobb pártjának listavezetője lesz. Mivel a miniszterelnököt szinte lehetetlen megbuktatni, megbízatása – miként egy köztársasági elnökké - időben előre rögzített időtartalmúnak tekinthető. Ennek következtében viszont jelentős túlsúlyra tesz szert a kisebb koalíciós partnerekkel szemben mindaddig, amíg nem áll fenn annak reális veszélye, hogy a kisebb koalíciós partner a következő választáson más partner után nézhet. A miniszterelnök és pártja árnyékában a kisebb koalíciós partnerek ugyanakkor

⁶³ Ld. Lijphart (1994: 104-105).

⁶⁴ Ld. Moser (1999).

könnyen szavahihetőségüket veszthetik olyan kérdésekben, amelyekben eredetileg a vezető koalíciós párttól eltérő véleményt képviseltek. A politikai vállalkozók, a média, valamint a szavazók figyelme pedig ugyanezen okokból érthetően a lehetséges választási koalíciók nagy pártjai felé fordul. Mindent egybevetve tehát lehetséges, hogy a kancellárdemokrácia dinamikája nagyobb hatással van a kisebb pártok ellehetetlenítésére és ennél fogva a törésvonal-szerkezet alakulására, mint a választási rendszer.

Nyilvánvalóan téves lenne az is, ha az egydimenziós törésvonal-rendszer okát csak a törvénybe foglalt intézményes keretekben keresnénk. Ezek megléte ellenére új pártok időről-időre színre léptek, és a KDNP illetve a közelmúltban az MDF is látványos kísérleteket tett arra, hogy újradefiniálja szövetségi politikáját. Aligha pusztán a balszerencse vagy a politikai tehetség hiánya okozta azt, hogy az ilyen kísérletek ritkán vezettek komoly választási sikerhez. Például 1994-ben két parlamenten kívüli párt, az Agrárszövetség és a Köztársaság Párt is rendelkezett a pártelnök személyében olyan politikussal, aki népszerű volt a választók körében. A sikeres választási szerepléshez szükséges anyagi és szervezeti feltételek szintén rendelkezésükre álltak. Mindezek ellenére mégis elbuktak. 2002-ben a Centrum Párt (ÖMC) középutas és technokrata alternatívája szintén elégtelennek bizonyult ahhoz, hogy a párt parlamenti képviselőt nyerjen. A jelen fejezet gondolatmenete szerint valószínűleg azért történt ez így, mert a pártrendszer ideológiai palettáján e pártok már nem tudtak kivívni maguknak egy csak rájuk jellemző, sajátos helyet, hanem egyszerűen csak a bizonytalan körvonalú "közép" maradtak. Más szóval könnyen lehet, hogy a viszonylag egyszerű törésvonal-rendszer akadályozta meg ezen új pártok bejutását a parlamentbe.

Az SZDSZ közelmúltbeli története – miként a korábban említett spanyol példában a katalán nacionalistáké is – pedig a visszajáról nézve támasztja alá, hogy a törésvonal-rendszernek önálló szerepe lehet a pártok száma meghatározásában. Az SZDSZ bár sokáig sikertelen, de 1999 óta kétségkívül tudatos és kitartó igyekezettel érte el azt, hogy 2003-ra az MSZP táborától markánsan eltérő attitűd-profilú szavazótábor alakított ki (ld. fent). Arra nincs közvetlen bizonyítékunk, hogy ennek szerepe volt a párt 2004-es viszonylagos választási sikerében, és maga a siker sem volt olyan nagy.⁶⁵ Az azonban elég nyilvánvalónak látszik, hogy a választási siker adta meg a pártnak az önbizalmat egy olyan konfliktus felvállalásához, aminek nyomán – talán kicsit váratlanul – megingott nemcsak egy miniszterelnök pozíciója, de talán a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézményének a kis pártokat ellehetetlenítő jellegébe vetett hit is. A nagyszámú közvetett bizonyíték alapján tehát igen valószínűnek tűnik, hogy az intézményrendszeri sajátosságok csupán a pártok tudatos mobilizációs erőfeszítéseivel együtt, azokon keresztül befolyásolják a politikai törésvonal-rendszer alakulását, és ezen keresztül maguknak a pártoknak a számát.

⁶⁵ Az Európa Parlamenti választásokon az SZDSZ a szavazatok 7,74%-át szerezte meg, és meglehetősen alacsony választói részvétel önmagában is képes megmagyarázni e kétségtelen – a két évvel korábbi parlamenti választáshoz képest két százalékpontos – növekedés javát.

III.1 táblázat. A listás szavazatok százalékos megoszlása a magyar országgyűlési választásokon 1990 és 2002 között

	1990	1994	1998	2002
Magyar Demokrata Fórum (MDF)	24.73	11.74	2.80	-
Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ)	21.39	19.74	7.57	5.57
Független Kisgazdapárt (FKGP)	11.73	8.82	13.14	0.75
Magyar Szocialista Párt (MSZP)	10.89	32.99	32.89	42.05
Fidesz (FIDESZ, 1998-ban Fidesz-MPP)	8.95	7.02	29.45	-
Keresztény Demokrata Néppárt (KDNP)	6.46	7.03	2.31	-
Munkáspárt (MP; 1990-ben MSZMP)	3.68	3.19	3.95	2.16
Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP)	3.55	0.95	0.12	-
Agrárszövetség (ASZ)	3.13	2.10	-	-
Vállalkozók Pártja (VP; 1994-ben LPSZ-VP)	1.89	0.62	0.09	-
Hazafias Választási Koalíció (HVK)	1.87	-	-	-
Magyar Néppárt (MNP)	0.75	-	-	-
Nemzeti Demokrata Szövetség (NDSZ)	0.52	-	-	-
Magyarországi Zöld Párt (MZP)	0.36	0.16	0.05	-
Nemzeti Kisgazda és Polgári Párt (NKGP)	0.20	-	-	-
Somogyi Keresztény Koalíció (SKK)	0.12	-	-	-
Magyar Szövetkezeti és Agrárpárt (MSZAP)	0.10	-	-	-
Szabadság Párt (SZP)	0.06	-	-	-
Független Magyar Demokrata Párt (FMDP)	0.06	-	-	-
Magyar Függetlenségi Párt (MFP)	0.04	-	-	-
Köztársaság Párt (KP)	-	2.55	-	-
Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP)	-	1.59	5.47	4.37
Egyesült Kisgazdapárt (EKGP)	-	0.82	-	-
Kiegyezés Független Kisgazda Párt (KFKGP)	-	0.11	-	-
Konzervatív Párt (KP)	-	0.04	-	-
Zöld Alternatíva (ZA)	-	0.02	-	-
Piacpárt (MPP)	-	0.01	-	-
Magyar Demokrata Néppárt (MDNP)	-	-	1.34	-
Új Szövetség (ÚSZ)	-	-	0.49	-
Együtt Magyarorszáért Unió (EMU)	-	-	0.19	-
Nemzetiségi Fórum (NF)	-	-	0.13	-
Fidesz-MPP—MDF közös lista	-	-	-	41.07
Összefogás Magyarorszáért – Centrum Párt (ÖMC)	-	-	-	3.90
Új Baloldal Pártja (ÚB)	-	-	-	0.06
Reform Kisgazdapárt (RKGP)	-	-	-	0.02

Harmadik fejezet: A törésvonalak, a pártok és az intézményrendszer

Szociáldemokrata Párt (SZDP)	-	-	-	0.02
Kisgazdapárt - A Kisgazda Szövetség Pártja (KGP)	-	-	-	0.01
Magyar Vállalkozó Egységpárt (MVEP)	-	-	-	0.01
Magyarországi Romapárt (MRP)	-	-	-	0.01

Források: Országos Választási Bizottság (1990, 1994, 2002)

III.2 táblázat: A képviselői mandátumok eloszlása a magyar országgyűlési választásokon 1990 és 2002 között az új országgyűlés alakuló ülése alapján

	1990	1994	1998	2002
FIDESZ	22 (5.7%)	20 (5.2%)	148 (38.3%)	164 (42.5%)
FKGP	44 (11.4%)	26 (6.7%)	48 (12.4%)	-
KDNP	21 (5.4%)	22 (5.7%)	-	-
MDF	164 (42.5%)	38 (9.8%)	17 (4.4%)	24 (6.2%)
MIÉP	-	-	14 (3.6%)	-
MSZP	33 (8.5%)	209 (54.1%)	134 (34.7%)	178 (46.1%)
SZDSZ	94 (24.4%)	70 (18.1%)	24 (6.2%)	20 (5.2%)
Függetlenek	6 (1.6%)	-	1 (0.3%)	-
Egyéb	2 (0.5%)	1 (0.3%)	-	-

Megjegyzések a táblázathoz: Az egyes választások nyomán hatalomra jutott kormánykoalíciók képviselőinek számát kövér betűk jelölik. Azok a képviselők, akik az egyéni választókerületükben több párt jelöltjeként indultak, annál a pártnál lettek feltüntetve, amelyikhez az adott parlament alakulóülésén csatlakoztak.

III.3 táblázat: Hét párt egymáshoz viszonyított átlagpozíciója egyes kérdésekben saját párt-tisztségviselőik véleménye szerint 1994 áprilisában

	MSZP	FKGP	KDNP	SZDSZ	FIDESZ	MIÉP	MDF
Politikai témák:							
I. Egészségbiztosítás	3.2	0.1	1.6	-2.1	-2.8	0.6	-0.7
II. A gazdaság irányítása	4.2	0.4	1.3	-3.3	-3.6	1.8	-0.8
III. A privatizáció stratégiája	-0.3	3.5	2.3	-4.5	-4.4	4.2	-0.9
IV. Infláció és munkanélküliség	3.5	0.9	0.8	-2.3	-2.2	1.7	-2.4
V. Külföldi tőke beáramlása	0.9	-5.2	-1.2	5.4	4.7	-6.0	1.3
VI. Jövedelemadó	0.0	-1.6	-0.9	2.5	2.3	-2.3	0.1
VII. Bevándorlás	2.9	-4.0	-0.9	3.7	3.1	-4.7	-0.1
VIII. Női munkavállalás	-5.5	4.2	3.1	-3.1	-3.3	3.8	0.8
IX. Abortusz engedélyezése	5.9	-5.3	-6.4	6.8	6.6	-6.3	-1.2
X. Egyház szerepe	7.9	-5.6	-6.7	7.1	6.7	-5.8	-3.6
XI. Mezőgazdaság támogatása	0.7	-5.6	-0.6	3.3	2.9	-2.5	1.8
XII. Tekintély–autonómia	3.6	-5.1	-4.6	7.1	7.1	-5.5	-2.7
XIII. Környezetvédelem	-1.3	-0.1	0.5	0.6	1.8	-0.8	-0.7
XIV. Sajtószabadság	-3.6	4.1	4.5	-6.3	-6.1	4.9	2.5
XV. Ex-kommunisták	8.7	-6.2	-2.8	5.1	2.7	-7.0	-0.5
XVI. Alapszerződések	-6.5	6.6	2.0	-5.6	-4.6	7.9	0.2

Megjegyzések a táblázathoz: A tábla az egyes pártoknak az adott témával kapcsolatos 20-fokú skálán tulajdonított pozíció adjusztált mintaátlagát mutatja be. Az adjusztálás két lépésből állt. Először kiszámítottam azt, hogy a hét pártnak együttvéve átlagosan milyen pozíciót tulajdonított egy-egy válaszadó az egyes 1-től 20-ig terjedő skálákon. Ha például az egészségbiztosítással kapcsolatos skálán valaki három pártot a négyes, hármat a nyolcas, egyet pedig a hatos pozícióba helyezett, akkor az ő átlagosztályzata e skála tekintetében a hatos volt. A második lépésben kivontam ezt az átlagosztályzatot az egyes pártoknak külön-külön tulajdonított pozíciókból: tehát a fenti példában a négyes osztályzatok így mínusz kettővé, a nyolcasok pedig plusz kettővé alakultak át. A táblázat ezeknek az adjusztált osztályzatoknak a 129 fős mintán belüli átlagát mutatja be. Az adatok forrása Kitschelt *et al.* (1994).

A kérdések pontos szövege a következő volt:

- I. Néhány politikus úgy véli, hogy a szociálpolitika nem védheti meg az állampolgárokat minden kockázattól, hanem azoknak önmagukra is kell támaszkodniuk. Például az orvosi ellátás költségeit mindenkinek teljes egészében vagy a saját pénztárcájából kellene fizetnie, vagy önkéntes betegségbiztosításhoz való egyéni csatlakozás révén. Más politikusok ezzel szemben úgy tartják, az állami szociálpolitikának kötelessége, hogy az állampolgárokat mindenre kiterjedően védelmezze a társadalmi kockázatoktól. Például az egészségügyi kiadások egészét a társadalombiztosítási alapból kell fedezni. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját - az Ön pártját is - e kérdésben! Karikázza be minden egyes párt esetén azt a számot vagy számokat a 20 pontos skálán, amely(ek) legjobban jellemzi(k) a szóbanforgó párt állásfoglalását!
- II. Néhány politikus szerint a legtöbb vállalatot és gyárat magánkézbe kell adni annak érdekében, hogy javuljon a magyar gazdaság hatékonysága. A gazdaságilag életképtelen állami vállalatokat pedig sorsukra kell hagyni, és nem szabad állami beavatkozással megmenteni a végleges csődbe jutástól.
- III. Más politikusok szerint a munkanélküliség növekedésének megakadályozása érdekében a magyar gazdaság jelentős részében meg kell őrizni az állami tulajdont és fenn kell tartani a vállalatok állami támogatását. Az állam előbb próbálja meg beruházásokkal korszerűsíteni a jelenleg gazdaságtalan állami vállalatokat, és csak utána szülessen döntés arról, hogy privatizálják-e ezeket a vállalatokat.: Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- IV. Néhány politikus szerint az állami vállalatok privatizációját, ezen belül is az új tulajdonosok kiválasztását, a gazdasági hatékonyság és privatizáció gyorsasága céljainak kell irányítaniuk. Más politikusok szerint a privatizáció során a társadalmi és politikai igazságosság szempontjait is figyelembe kell venni, akkor is, ha ez a privatizációs folyamat lelassulásához vezet. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- V. Néhány politikus úgy véli, hogy a gazdaságpolitikának az infláció elleni küzdelemre kell összpontosítania. Ezért magasabbra kell emelni a kamatlábakat és csökkenteni kell a költségvetés hiányát még akkor is, ha ezek az intézkedések átmenetileg a munkanélküliség és a szegénység növekedéséhez vezetnének. Szerintük a pénzügyi stabilitás a hosszú távú gazdasági növekedés előfeltétele. Más politikusok szerint a munkanélküliség és szegénység elleni küzdelem kell legyen a legfőbb gazdaságpolitikai cél. Növelni kell a beruházásokat az iparban még akkor is, ha ez átmenetileg növeli az inflációt. Szerintük az infláció elleni küzdelem terhei is elviselhetőbbek lesznek akkor, ha majd növekedik a gazdasági termelés. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!

- VI. Néhány politikus úgy érzi, hogy túl sok külföldi tőke áramlik a magyar gazdaságba. Szerintük ez függőségi helyzetbe hozza Magyarországot a külföldi tulajdonosoktól és azok országainak gazdaságától. Más politikusok szerint egyáltalán nem számít, hogy a tőke honnan származik, ha az egyébként hasznos beruházásokat teremt a magyar gazdaságban. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- VII. Néhány politikus pártolja a jövedelemadó progresszivitásának növelését, tehát azt, hogy a magas jövedelműek még több, az alacsonyabb jövedelműek pedig kevesebb adót fizessenek, mint azt jelenleg teszik. A kormányzat ezáltal csökkenthetné az életkörülmények egyenlőtlenségét. Más politikusok szerint a progresszív jövedelemadó csökkenti a vállalkozási és munkakedvet, és ezért a gazdasági növekedés ellen hat. Szerintük a szegénység problémája nem orvosolható ilyen módon, és hosszabb távon arra kell törekedni, hogy mindenki a jövedelmének ugyanakkora részét fizesse adóba. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- VIII. Néhány politikus szerint Magyarországot elárasztják a nem-magyar nemzetiségű - főképpen a volt Szovjetunió területéről és Romániából érkező - politikai menedékjogot kérők, akik valójában gazdasági menekültek. Szerintük indokolt lenne szigorú bevándorlási és menekültjogi törvények meghozatala. Mások szerint ez a probléma erősen fel lett nagyítva és Magyarországnak engedékenyebb bevándorlási és menekültjogi szabályokra van szüksége. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- IX. Néhány politikus szerint a szociálpolitikának olyan állami és önkormányzati szolgáltatásokat is támogatnia kell, amelyek lehetővé teszik a kisgyermekes anyák számára a munkájuk folytatását és a pénzkeresetet (pl. óvodák, bölcsődék). Más politikusok szerint a kisgyermekes anyáknak inkább otthon kellene maradniuk és gyermekeiket gondozniuk, nem pedig az otthonukon kívül munkát vállalniuk. Szerintük a szociálpolitikában másfajta szolgáltatásoknak és juttatásoknak kell elsőbbséget kapniuk. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- X. Néhány politikus szerint az abortusz erkölcstelen, mert egy emberi lény meggyilkolását jelenti. Ezért az államnak az abortusz minden formáját be kell tiltania. Más politikusok szerint annak eldöntése, hogy egy terhes nő kihordja-e magzatát vagy sem, a nő kizárólagos joga és erkölcsi felelőssége. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!

- XI. Néhány politikus szerint a vallásnak kell erkölcsi vezéreket nyújtania a kommunizmus utáni Magyarország számára. Ezért az állam köteles elősegíteni a vallásos hit terjesztését, és az egyházaknak is jelentős beleszólást kell biztosítani az állami közoktatás tartalmi kérdéseibe. Más politikusok szerint a vallás magánügy és az államnak nem feladata az, hogy a vallásos hit terjesztését elősegítse. Ezért az egyházaknak nem szabad jelentős befolyást gyakorolniuk az állami iskolák tananyagára. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- XII. Néhány politikus szerint a mezőgazdaság a legfontosabb ágazat országunk gazdasági fejlődése számára, és több támogatást kell kapnia a kormányzattól, mint más ágazatoknak. Más politikusok szerint csak a pénzügyi szektor, a szolgáltatások, és az ipar válhatnak gazdaságunk húzóágazataivá. Ezért a mezőgazdaságot nem szabad ez utóbbiak terhére támogatni. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- XIII. Néhány politikus szerint a demokratikus közoktatásnak a tekintély és a rend értékeinek tiszteletére kell tanítania a fiatalokat, mivel a demokrácia csak akkor működik jól, ha a polgárok tisztelik a kormányt csakúgy, mint a családon és a munkahelyen belüli tekintélyi viszonyokat. Más politikusok szerint az iskolákban a hagyományos tekintélyek tisztelete helyett az egyéni önállóságra kell nevelni, és ki kell fejleszteni a diákokban azt a képességet, hogy megkérdőjelezzék a politikai, munkahelyi és családon belüli tekintélyeket. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- XIV. A gazdasági modernizáció és a környezetvédelem gyakran összhangban állnak, de néha konfliktusba is kerülnek egymással, például amikor a környezetvédelmi szempontok érvényesítése túl költséges és meggátolná új munkahelyek teremtését. Néhány politikus szerint ilyen esetekben Magyarország ma nem engedheti meg magának a szigorú környezetvédelmi előírások betartását. Ezek ugyanis a beruházási és termelési költségek megnövelése révén gátolnák a termelés növekedését és az új munkahelyek teremtését. Más politikusok szerint a környezeti állapot romlása már olyan mértéket ért el, hogy a környezetvédelmi előírásokat még akkor is szigorúan be kell tartatni, ha ez munkahelyek feláldozását követeli meg. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- XV. Néhány politikus szerint a demokráciákban a magazinoknak és a filmeknek joga van olyan dolgok bemutatására, amelyek ellentmondanak a fennálló erkölcsi normáknak és a jó ízlésnek. Más politikusok szerint egy demokratikus országban törvényi szabályozással kell a filmeket és a magazinokat az illendőség széleskörben elfogadott normáinak betartására szorítani. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!

- XVI. Néhány politikus szerint a volt felső- és középszintű MSZMP-vezetőket múltbeli bűneik miatt jogi, adminisztratív és politikai eszközök segítségével ki kell zárni a politikai életből és az állami tulajdon privatizációjában való részvételből. Más politikusok szerint a volt kommunistáknak ugyanolyan lehetőséget kell biztosítani a politikai és gazdasági jogok gyakorlására, mint bárki másnak. Szerintük igazolhatatlan minden olyan törvény, adminisztratív vagy politikai szabály, amely a volt kommunista vezetőknek a gazdasági vagy politikai életből való kizárását célozza. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!
- XVII. Minden politikus azt mondja, hogy jó kapcsolatokat kell kialakítanunk a szomszédos népekkel és javítani az ott élő magyarok életfeltételeit. Ugyanakkor más-más politikát javasolnak e célok elérésére. Például néhány politikus szerint Magyarországnak készen kell állnia olyan alapszerződés kötésére valamennyi szomszéd országgal, amely elismerné a jelenlegi országhatárok sérthetlenségét. Más politikusok szerint az ilyen szerződések csak megfosztanának bennünket a magyarok érdekei védelmének lehetőségétől. Szerintük a magyar kormánynak egyetlen szomszédos ország számára sem szabadna ilyen garanciát adnia. Kérem, jellemezze az alábbi pártok álláspontját e kérdésben!

III.4 táblázat: A III.3 táblázatban szereplő skálák főkomponens elemzése

	Magyarázott variancia (%)		
	47.6	13.3	7.5
Egyes politikai témák faktorsúlyai:			
Egészségbiztosítás	-0.01	0.77	0.09
A gazdaság irányítása	-0.12	0.82	-0.20
A privatizáció stratégiája	-0.53	0.60	0.01
Infláció és a munkanélküliség	-0.02	0.74	0.03
Külföldi tőke beáramlása	0.67	-0.25	0.34
Jövedelemadó	0.37	-0.42	-0.13
Bevándorlás	0.77	-0.15	0.03
Női munkavállalás	-0.80	0.03	0.18
Abortusz engedélyezése	0.88	-0.14	0.13
Egyház szerepe	0.91	-0.06	0.09
Mezőgazdaság támogatása	0.55	-0.46	-0.28
Tekintély–autonómia	0.87	-0.22	0.20
Környezetvédelem	0.08	0.07	0.92
Sajtószabadság	-0.82	0.23	-0.09
Ex-kommunisták	0.87	-0.02	-0.15
Alapszerződések	-0.86	0.10	-0.01
A vizsgált pártok átlagos faktor-pontszámai:			
MSZP	1.24	1.21	-0.64
FKGP	-1.04	0.16	0.21
KDNP	-0.63	0.23	0.05
SZDSZ	0.96	-0.69	0.24
FIDESZ	0.81	-0.78	0.55
MIÉP	-1.07	0.31	-0.17
MDF	-0.27	-0.45	-0.24

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő adatok főkomponens-elemzéssel és varimax rotációval nyert faktorsúlyok, amelyek a 129 megkérdezettnek a 7 pártról adott, tehát skálánként 903-903 megfigyelésnek a főkomponens-elemzéséből származnak. Az adatok forrására és a válaszoknak a faktorelemzés előtti transzformációjára ld. a III.3 táblához fűzött megjegyzéseket.

III.5 táblázat: A magyar állampolgárok politikai ismeretszintje 2003. novemberében

Kérdések	Helyesen válaszolók aránya az összes megkérdezett között (%)
Meg tudná mondani, hogy az országgyűlési választásokon egy pártnak a listás szavazatok legalább hány százalékát kell megszereznie országosan ahhoz, hogy néhány listás jelöltje biztosan bejusson a parlamentbe?	15
... [M]elyik párt javasolta azt, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ugyanúgy vásárolhassanak termőföldet, mint a magángazdálkodók?	16
... hogy Magyarország ne kötelezze magát arra, hogy tiszteletben tartja az ország jelenlegi határait?	22
... hogy a gyermeket nevelő családok jelentős adókedvezményekben részesüljenek a gyermekeik után?	44
... hogy a személyi jövedelemadó-kulcsok 20 százalék alá csökkenjenek?	23
... hogy az 1948 előtti tulajdonosok és örökösök visszakapják azokat a földeket, amelyeket a szocialista időszakban elvettek tőlük vagy kollektivizáltak?	13
... hogy a közalkalmazotti fizetéseket 2002-ben 50 százalékkal emeljék meg?	49
Az Ön tudomása szerint ki jelenleg Magyarország pénzügyminisztere: Kovács László, László Csaba, Varga Mihály vagy Csillag István?	50
Ön hogy tudja, a felnőtt magyarországi lakosok közül pontosan ki választja meg az országgyűlés tagjait: (1) csak a magyar állampolgárok, (2) mindazok, akik tartósan Magyarországon tartózkodnak, (3) csak azok, akik adót fizetnek Magyarországon, vagy (4) azok, akik állampolgárként vagy hivatalos tartózkodási engedéllyel tartósan Magyarországon élnek?	82
Most a személyi jövedelemadóról szeretném kérdezni. Ön miként tudja, aki havi 80 ezer forintot keres, annak a keresete: (1) ugyanakkora százalékát, (2) magasabb százalékát, (3) kisebb százalékát vagy pedig (4) ugyanazt a forintösszeget kell jövedelemadóba befizetnie, mint annak, aki 160 ezret keres havonta?	45
Meg tudná-e mondani, ki a Fidesz-Magyar Polgári Szövetség elnöke?	88
És ki a Magyar Nemzeti Bank elnöke?	47
És ki az Alkotmánybíróság elnöke?	19
Tudomása szerint ki választja Magyarországon a köztársasági elnököt: (1) az állampolgárok vagy (2) az országgyűlési képviselők?	69
Tudomása szerint az országgyűlési képviselők mekkora részének a támogatását kell egy miniszterelnök-jelöltnek megszereznie ahhoz, hogy miniszterelnök lehessen: (1) legalább a felének (50%-nak) vagy (2) legalább a kétharmadának?	42
Tudomása szerint az általános iskolák fenntartása: (1) a központi kormány vagy (2) a helyi önkormányzatok feladata?	73
És a munkanélküli segély folyósítása: (1) a központi kormány vagy (2) a helyi önkormányzatok feladata?	45

Forrás: Angelusz *et al.* (2003)

III.6.a táblázat: Az egyes pártok álláspontjának népi érzékelése a „vallás és az egyházak befolyásának növelésével” kapcsolatban, 1992-2003

	MSZP	SZDSZ	FIDESZ	MDF	KDNP	FKGP	MIÉP
1992. IX.	-16	-3	-3	18	61	9	-
1993. I.	-25	1	-3	26	67	14	-
1993. XII.	-19	0	-3	22	62	9	-
1994. IV.	-12	1	-1	22	65	9	2
1995. VI.	-16	-1	0	16	62	15	2
1997. I.	-18	-3	-1	10	61	19	2
1998. V.	-5	-1	1	4	30	9	3
2003. XI.	-6	0	37	21	-	5	4

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő számok azok százalékos arányának különbségét mutatják az egész mintán belül, akik az adott pártot a tábla címében szereplő cél elérésére leginkább törekvő pártok (maximum kettő) között említették, illetve akik az adott cél elérését legkevésbé akaró pártként említették. Forrás: CEU (Közép-Európai Egyetem) (1992, 1993, 1994, 1995, 1997, 1998), Angelusz *et al.* (2003).

III.6.b táblázat: Az egyes pártok álláspontjának népi érzékelése a „magánvállalkozások és a szabad piacgazdaság fejlődésének előmozdításával” kapcsolatban, 1992-2003

	MSZP	SZDSZ	FIDESZ	MDF	KDNP	FKGP	MIÉP
1992. IX.	-5	26	22	21	-4	11	-
1993. I.	-6	23	18	15	-1	12	-
1993. XII.	-4	21	13	15	0	7	-
1994. IV.	3	20	9	15	0	7	-2
1995. VI.	14	27	9	11	2	8	-3
1997. I.	16	27	10	6	-2	8	0
1998. V.	15	11	18	2	-1	6	-5
2003. XI.	26	16	31	13	-	0	-8

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő számok azok százalékos arányának különbségét mutatják az egész mintán belül, akik az adott pártot a tábla címében szereplő cél elérésére leginkább törekvő pártok (maximum kettő) között említették, illetve akik az adott cél elérését legkevésbé akaró pártként említették. Forrás: CEU (Közép-Európai Egyetem) (1992, 1993, 1994, 1995, 1997, 1998), Angelusz *et al.* (2003).

III.6.c táblázat: Az egyes pártok álláspontjának népi érzékelése a „nyugdíjak és a szociális juttatások emelésével” kapcsolatban, 1992-2003

	MSZP	SZDSZ	FIDESZ	MDF	KDNP	FKGP	MIÉP
1992. IX.	24	14	22	4	13	0	-
1993. I.	21	17	20	-5	12	6	-
1993. XII.	32	17	4	0	17	2	-
1994. IV.	33	19	3	6	15	3	0
1995. VI.	0	10	9	12	12	16	0
1997. I.	3	10	14	5	11	19	2
1998. V.	24	7	14	2	1	8	-1
2003. XI.	44	18	27	8	-	-2	-4

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő számok azok százalékos arányának különbségét mutatják az egész mintán belül, akik az adott pártot a tábla címében szereplő cél elérésére leginkább törekvő pártok (maximum kettő) között említették, illetve akik az adott cél elérését legkevésbé akaró pártként említették. Forrás: CEU (Közép-Európai Egyetem) (1992, 1993, 1994, 1995, 1997, 1998), Angelusz *et al.* (2003).

III.6.d táblázat: Az egyes pártok álláspontjának népi érzékelése a „korábbi kommunista párttagoknak a vezető tisztségekből való eltávolításával” kapcsolatban, 1992-2003

	MSZP	SZDSZ	FIDESZ	MDF	KDNP	FKGP	MIÉP
1992. IX.	-29	19	17	26	4	27	-
1993. I.	-32	14	10	33	9	32	-
1993. XII.	-26	15	12	24	8	24	-
1994. IV.	-14	6	11	20	8	31	18
1995. VI.	-26	4	14	17	8	41	12
1997. I.	-39	2	20	10	7	54	11
1998. V.	-21	0	14	2	1	32	15
2003. XI.	-24	2	46	15	-	5	26

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő számok azok százalékos arányának különbségét mutatják az egész mintán belül, akik az adott pártot a tábla címében szereplő cél elérésére leginkább törekvő pártok (maximum kettő) között említették, illetve akik az adott cél elérését legkevésbé akaró pártként említették. Forrás: CEU (Közép-Európai Egyetem) (1992, 1993, 1994, 1995, 1997, 1998), Angelusz *et al.* (2003).

III.6.e táblázat: Az egyes pártok álláspontjának népi érzékelése a „nemzeti érzés erősítésével” kapcsolatban, 1992-2003

	MSZP	SZDSZ	FIDESZ	MDF	KDNP	FKGP	MIÉP
1992. IX.	0	8	13	33	14	18	-
1993. I.	-1	6	12	29	20	16	-
1993. XII.	-1	5	6	26	21	15	-
1994. IV.	6	5	5	22	19	12	18
1995. VI.	-1	3	6	16	17	22	16
1997. I.	-3	-1	8	11	15	34	13
1998. V.	2	0	9	3	4	15	16
2003. XI.	2	0	37	14	-	4	24

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő számok azok százalékos arányának különbségét mutatják az egész mintán belül, akik az adott pártot a tábla címében szereplő cél elérésére leginkább törekvő pártok (maximum kettő) között említették, illetve akik az adott cél elérését legkevésbé akaró pártként említették. Forrás: CEU (Közép-Európai Egyetem) (1992, 1993, 1994, 1995, 1997, 1998), Angelusz *et al.* (2003).

III.6.f táblázat: Az egyes pártok álláspontjának népi érzékelése a „környező országokban élő magyarok helyzetének javításával” kapcsolatban, 1992-2003

	MSZP	SZDSZ	FIDESZ	MDF	KDNP	FKGP	MIÉP
1994. IV.	7	12	6	33	11	4	7
1995. VI.	8	8	7	23	11	11	5
1997. I.	7	7	12	17	8	20	7
1998. V.	8	3	10	5	2	10	6
2003. XI.	13	3	45	18	-	0	4

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő számok azok százalékos arányának különbségét mutatják az egész mintán belül, akik az adott pártot a tábla címében szereplő cél elérésére leginkább törekvő pártok (maximum kettő) között említették, illetve akik az adott cél elérését legkevésbé akaró pártként említették. Forrás: CEU (Közép-Európai Egyetem) (1994, 1995, 1997, 1998), Angelusz *et al.* (2003).

III.6.g táblázat: Az egyes pártok álláspontjának népi érzékelése a „szólásszabadság és a demokrácia védelmezésével” kapcsolatban, 1992-2003

	MSZP	SZDSZ	FIDESZ	MDF	KDNP	FKGP	MIÉP
1992. IX.	0	0	0	0	0	0	-
1993. I.	7	31	42	-3	2	4	-
1993. XII.	12	29	27	2	5	4	-
1994. IV.	17	28	24	4	3	4	-1
1995. VI.	5	16	14	9	4	15	0
1997. I.	-1	16	22	5	3	21	4
1998. V.	9	9	17	2	0	8	1
2003. XI.	16	14	32	15	-	0	-1

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő számok azok százalékos arányának különbségét mutatják az egész mintán belül, akik az adott pártot a tábla címében szereplő cél elérésére leginkább törekvő pártok (maximum kettő) között említették, illetve akik az adott cél elérését legkevésbé akaró pártként említették. Forrás: CEU (Közép-Európai Egyetem) (1992, 1993, 1994, 1995, 1997, 1998, Angelusz *et al.* (2003).

III.7 táblázat: A pártpreferenciák törésvonal-szerű meghatározói, 1992-2003

Függő változó: MSZP	1992	1994	1998	2002	2003
Neme nő	-0.16	0.05	0.16	0.18	0.14
Életkor	0.44	0.05	0.22	0.05	0.44
Magas státusz	0.07	-0.08	-0.05	-0.01	0.00
Falusi lakóhely	-0.20	0.07	0.03	0.09	-0.04
Anti-kommunista beállítottság	-0.64	-0.63	-0.84	-0.93	-0.97
Vallásosság	-0.27	-0.45	-0.32	-0.35	-0.23
Nemzetcentrikus beállítottság	0.09	-0.01	-0.08	-0.29	0.05
Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság	-0.09	0.26	-0.16	0.26	0.14
Függő változó: SZDSZ					
Neme nő	-0.19	-0.02	0.05	-0.08	-0.35
Életkor	-0.01	-0.32	-0.43	0.06	-0.01
Magas státusz	-0.16	0.24	0.27	0.46	0.38
Falusi lakóhely	-0.30	-0.29	-0.28	-0.65	0.10
Anti-kommunista beállítottság	0.14	0.28	-0.17	-0.10	0.12
Vallásosság	-0.21	-0.01	-0.03	-0.07	-0.18
Nemzetcentrikus beállítottság	0.09	-0.36	-0.47	-0.35	-0.78
Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság	0.01	-0.28	-0.09	0.06	-0.41
Függő változó: FIDESZ (2002: Fidesz-MDF lista)					
Neme nő	0.15	0.18	0.17	0.01	-0.07
Életkor	-0.88	-1.01	-0.49	-0.02	-0.45
Magas státusz	-0.10	-0.05	-0.11	-0.27	-0.16
Falusi lakóhely	-0.09	-0.05	-0.05	0.00	0.05
Anti-kommunista beállítottság	-0.02	0.19	0.65	1.08	0.94
Vallásosság	-0.16	-0.22	0.16	0.36	0.26
Nemzetcentrikus beállítottság	-0.21	0.24	0.10	0.31	0.04
Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság	-0.02	-0.16	-0.13	-0.29	-0.04
Függő változó: MDF					
Neme nő	0.10	0.02	0.10		
Életkor	0.52	0.39	0.73		
Magas státusz	0.27	0.04	0.10		
Falusi lakóhely	0.15	0.18	-0.23		
Anti-kommunista beállítottság	0.55	0.40	0.36		
Vallásosság	0.08	0.09	0.36		
Nemzetcentrikus beállítottság	0.09	0.28	0.29		

Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság	-0.03	-0.13	0.30	
Függő változó: KDNP				
Neme nő	-0.30	0.04	0.08	
Életkor	0.37	0.36	0.43	
Magas státusz	-0.09	-0.27	0.54	
Falusi lakóhely	-0.03	-0.42	0.14	
Anti-kommunista beállítottság	0.14	0.12	0.38	
Vallásosság	1.17	1.15	1.12	
Nemzetcentrikus beállítottság	0.49	0.12	-0.02	
Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság	-0.02	-0.10	-0.03	
Függő változó: FKGP				
Neme nő	0.14	-0.24	-0.33	
Életkor	0.42	0.49	0.41	
Magas státusz	-0.48	-0.53	-0.35	
Falusi lakóhely	0.57	0.21	0.32	
Anti-kommunista beállítottság	0.39	0.70	0.60	
Vallásosság	0.10	0.17	0.01	
Nemzetcentrikus beállítottság	0.14	0.29	0.22	
Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság	0.13	-0.17	0.14	
Függő változó: MIÉP				
Neme nő		-0.28	-0.62	-0.18
Életkor		0.10	-0.45	-0.29
Magas státusz		0.37	0.37	-0.08
Falusi lakóhely		0.16	0.23	-0.30
Anti-kommunista beállítottság		1.01	1.72	1.20
Vallásosság		0.05	0.10	-0.17
Nemzetcentrikus beállítottság		1.01	1.52	0.27
Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság		0.05	-0.23	-0.23
Megkérdezettek száma:	749	708	979	990

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő számok logisztikus regressziós (B) együtthatók, amelyek az egyes független változók pártválasztásra gyakorolt nettó hatását mutatják miközben az összes többi változó hatását kontrolláljuk. A $p=.05$ szinten szignifikáns paraméterek kövér betűvel vannak szedve. Az egyenletek konstansait nem tartalmazza a táblázat, és a támogatók elhanyagolható esetszáma miatt nem mutat be a MIÉP-re vonatkozó 1992-94-es, illetve az FKGP-re, a KDNP-re és az MDF-re vonatkozó

2002-2003-as adatokat. Forrás: CEU (Közép-Európai Egyetem) (1992, 1994, 1998, 2002), Angelusz *et al.* (2003).

A függő változók kódolása 1, amennyiben a válaszadó a vizsgált pártra adta volna a szavazatát egy a következő hétvégén tartott választáson (illetve, az 1998-as és 2002-es adatfelvételekben akkor, ha visszaemlékezése szerint a vizsgált pártra adta listás szavazatát a megelőző hétvégén). A függő változók értéke nulla, ha valamely más pártot nevezett meg a megkérdezett ugyanennél a kérdésnél. A pártpreferenciával nem rendelkező (illetve 1998-ban és 2002-ben a nem szavazó) válaszadókat kizártam az elemzésből.

Az elemzésben szereplő független változók a következők voltak:

Nem: sztenderdizált dichotóm változó (z-score); a magasabb értékek a nőket, az alacsonyabb értékek a férfiakat jelölik.

Életkor: sztenderdizált változó (z-score) a megkérdezett életkora alapján, a magas értékek idősebb kort jeleznek.

Magas státusz: három sztenderdizált változó sztenderdizált összege, mely három változóból kettő az iskolázottságot (magasabb-e az általános iskolai végzettségénél vagy sem, illetve befejezte-e az egyetemet vagy sem), egy pedig a nettó egy főre jutó havi családi jövedelem logaritmusát mérte.

Falusi lakóhely: a megkérdezetteket a tényleges lakóhelyük városi vagy falusi jellege szerint megkülönböztető, dichotóm sztenderdizált változó; a magasabb értékek a falusi lakóhelyet jelzik.

Anti-kommunista beállítottság: két sztenderdizált változó sztenderdizált összege, ahol az egyik változó azt méri, hogy a megkérdezett 1990 előtt tagja volt-e az MSZMP-nek. A másik változó létrehozása során az arra kérdésre adott válasz értékéből, hogy a válaszadó mennyire tartja fontosnak a “a korábbi kommunista párttagok eltávolítását a vezető tisztségekből”, kivontam az ugyanennél a kérdésnél leosztályozott összes többi politikai célról adott válasza átlagértékét. A 2003-as adatfelvételben ez utóbbi változó nem állt rendelkezésre, és az első fejezet I.4 táblázatához kapcsolódó jegyzetekben leírt módon lett helyettesítve.

Vallásosság: két sztenderdizált dichotóm változó sztenderdizált összege, amelyek a templombajárás gyakoriságát mérik: jár-e legalább hetente egyszer templomba (igen-nem); sohasem vagy csak ünnepeken, családi eseményeken jár templomba (igen-nem). A 2003-as adatfelvételben ez a változó nem állt rendelkezésre, és a szubjektív vallásosság mértékét jelző két sztenderdizált dichotóm változó helyettesítette.

Nemzetcentrikus beállítottság: az arra a kérdésre adott választ, hogy a válaszadó mennyire véli fontosnak a “nemzeti érzés erősítését” kivontam az ugyanennél a kérdésnél leosztályozott többi politikai céllal kapcsolatban adott válaszok átlagértékét, és a keletkező pontszámot sztenderdizáltam (tehát a regressziós elemzésekben a különbség z-scorejét használtam). A 2003-as adatfelvételben ezek a változók nem álltak rendelkezésre, és az első fejezet I.4 táblázatához kapcsolódó jegyzetekben leírt nemzetpolitikai attitűd-index helyettesítette őket.

Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság: három sztenderdizált változó sztenderdizált összege. Az eredeti három változó három politikai cél fontosságát mérte egy kilenc-fokú skálán. A célok a következők voltak: A nyugdíjak és szociális

juttatások emelése; a magyarországi magánvállalkozások és a szabad piacgazdaság előmozdítása; és az állami vállalatok magánkézbeadásának felgyorsítása. A három változó összegzésékor az utóbbi kettőt negatív előjellel vettem számításba annak érdekében, hogy az index magas mutatói a hagyományos baloldali gazdasági beállítottságot, az alacsony mutatók pedig a hagyományos jobboldali gazdasági beállítottságot jelöljék. A 2003-as adatfelvételben ezek a változók nem álltak rendelkezésre, és az első fejezet I.4 táblázatához kapcsolódó jegyzetekben leírt gazdaságpolitikai attitűd-index helyettesítette őket.

III.8 táblázat: Négy, a szavazók választását befolyásoló attitűd közötti páronkénti korrelációk 1992-ben és 2002-ben

	Anti-kom- munista be- állítottság	Vallá- sosság	Nemzet- centrikus beállítottság	Baloldali gaz- daságpolitikai beállítottság
1992				
Anti-kommunista beállítottság	1.00			
Vallásosság	0.18	1.00		
Nemzetcentrikus beállítottság	-0.03	0.01	1.00	
Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság	-0.03	-0.01	0.21	1.00
2002				
Anti-kommunista beállítottság	1.00			
Vallásosság	0.12	1.00		
Nemzetcentrikus beállítottság	-0.03	0.09	1.00	
Baloldali gazdaságpolitikai beállítottság	-0.10	0.03	0.14	1.00

Megjegyzések a táblázathoz: A táblázatban szereplő számok Pearson-féle korrelációs együtthatók. A $p=.05$ szinten szignifikáns paraméterek kövér betűvel vannak szedve. Az 1992-ben pártpreferenciával nem rendelkező, valamint a 2002-ben nem szavazó válaszadókat kizártam az elemzésből. Az adatforrást, az egyes változók konstrukcióját és az elemzésbe bevont megkérdezettek számát ld. a III.7 táblázatnál.

Hivatkozások

- Angelusz Róbert, Fábíán Zoltán, Gázsó Tibor, Karácsony Gergely, Tardos Róbert, Tóka Gábor és Závecz Tibor. 2003. "Politikai tagoltság "B" adatfelvétel." SPSS adatfájl, a 2003. novemberi országosan reprezentatív felmérés adatai. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyarországi Központja Alapítvány.
- Angelusz Róbert és Tardos Róbert. 1995. "A választói magatartás egy mögöttes pillére." *Politikatudományi Szemle* 4 (3): 5-18.
- Ágh Attila. 1992. "A pártok parlamentesedése Magyarországon (1989-1991)." *Politikatudományi Szemle* 1 (1): 125-139.
- Ágh Attila. 2001. "Early Consolidation and Performance Crisis: The Majoritarian-Consensus Democracy Debate in Hungary." *West European Politics* 21 (3): 89-112.
- Babus Endre. 1990. "Népszavazás - 1990." In *Magyarország politikai évkönyve, 1989*, szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter és Vass László. Budapest: Alua-Omikk, pp. 209-215.
- Bajomi-Lázár Péter. 2001. *A magyarországi médiaháború*. Budapest: Új Mandátum.
- Bauer Tamás, szerk. 1994. *Fordulat, biztonság, felemelkedés. Szabad Demokraták Szövetsége választási programja*. Budapest: SZDSZ.
- Benkő Péter. 2000. *A Független Kisgazdapárt (1998-2000)*. Budapest: Villányi úti könyvek.
- Bokor Ágnes. 1990. "A közvélemény a rendszerváltás folyamatában." In *Társadalmi riport 1990*, szerk. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György. Budapest: TÁRKI, pp. 592-629.
- Bódi Ferenc és Csoma Attila. 2003. "Centrum: egy új választási párt megjelenése." In *Parlamenti választások 2002. Politikai szociológiai körkép*, szerk. Böhm Antal, Gázsó Ferenc, Stumpf István és Szoboszlai György. Budapest: Századvég, MTA Politikatudományi Intézet, pp. 206-221.
- Bozóki András, szerk. 1992. *Tiszta lappal: A Fidesz a magyar politikában*. Budapest: Fidesz.
- Bozóki, András. 1996. "Intellectuals in a New Democracy: The Democratic Charter in Hungary." *East European Politics and Societies* 10 (Spring): 173-213.
- Bozóki András. 1997. "Mozgalmi-értelmiségi politika a rendszerváltás után: A Demokratikus Charta." *Politikatudományi Szemle* 6 (1): 98-135.
- Bozóki András. 2003. *Politikai pluralizmus Magyarországon 1987-2002*. Budapest: Századvég.
- Bozóki András, Elbert Márta, Kalmár Melinda, Révész Béla, Ripp Erzsébet és Ripp Zoltán, szerk. 1990-2000. *A rendszerváltás foratókönyve: Kerekasztal tárgyalások 1989-ben*. Vol. 1-8. Budapest: Új Mandátum.
- Böhm Antal, Gázsó Ferenc, Stumpf István és Szoboszlai György, szerk. 2000. *Parlamenti választások 1998. Politikai szociológiai körkép*. Budapest: Századvég, MTA Politikatudományi Intézet.
- Bruszt László és Simon János. 1990. *A lecsendesített többség*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet.

- CEU (Közép-Európai Egyetem). 1992. "The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe: Hungary, Fall 1992." SPSS adatfile, az 1992. szeptemberi magyarországi, országosan reprezentatív felmérés adatai. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék.
- . 1993. "The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe: Hungary, December 1993." SPSS adatfile, az 1992. szeptemberi magyarországi, országosan reprezentatív felmérés adatai. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék.
- . 1994. "The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe: The May 1994 Hungarian Post-Election Survey." SPSS adatfile, az 1994. májusi magyarországi, országosan reprezentatív felmérés adatai. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék.
- . 1995. "The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe: Hungary, June 1995." SPSS adatfile, az 1992. szeptemberi magyarországi, országosan reprezentatív felmérés adatai. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék.
- . 1997. "The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe: Hungary, January 1997." SPSS adatfile, az 1992. szeptemberi magyarországi, országosan reprezentatív felmérés adatai. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék.
- . 1998. "The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe: The May 1998 Hungarian Post-Election Survey." SPSS adatfile, az 1998. májusi magyarországi, országosan reprezentatív felmérés adatai. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék.
- . 2002. "The Development of Party Systems and Electoral Alignments in East Central Europe: The April 2002 Hungarian Post-Election Survey." SPSS adatfile, a 2002. áprilisi magyarországi, országosan reprezentatív felmérés adatai. Budapest: Közép-Európai Egyetem, Politikatudományi Tanszék.
- Csizmadia Ervin. 1995. *A magyar demokratikus ellenzék*. Vol. 1-3. Budapest: T-Twins.
- Csurka István. 1992. "Néhány gondolat a rendszerváltozás két esztendeje és az MDF új programja kapcsán." *Magyar Fórum*, augusztus 20., pp. 9-16.
- Debreczeni József. 1998. *A miniszterelnök: Antall József és a rendszerváltozás*. Budapest: Osiris.
- Enyedi, Zsolt. 1996. "Organizing a Subcultural Party in Eastern Europe." *Party Politics* 2 (3): 377-397.
- Evans, Geoffrey, and Stephen Whitefield. 1996. "The Social Bases of Electoral Competition in Eastern Europe." Paper presented at the European Science Foundation conference on Transition and Political Power Structures, Cambridge, UK, on 19-21 April 1996.
- Fábián Zoltán. 1999. "Voter Allegiances and Voter Loyalty." In *Hungary in Flux: Society, Politics, Transformation*, edited by Spéder Zsolt. Hamburg: Kramer, pp. 235-251.
- Fábián György és Kovács László Imre. 1998. *Voksok és mandátumok*. Budapest: Villányi úti könyvek.
- FIDESZ. 1994. *Ellenzékből ellenzékbe. A FIDESZ választási kudarcának okairól*. Budapest: FIDESZ.
- Fricz Tamás. 1996. *A magyarországi pártrendszer 1987-1995*. Budapest: Cserépfalvi.

- Fricz Tamás. 2001. *Pártrendszerek: Nyugat-Európa, Közép-Európa, Magyarország*. Budapest: Századvég.
- Gaszó Ferenc. 2000. "Választók és pártok három választás tükrében. A választói magatartás szociológiai jellegzetességei." In *Parlamenti választások 1998. Politikai szociológiai körkép*, szerk. Böhm Antal, Gaszó Ferenc, Stumpf István és Szoboszlai György. Budapest: Századvég, MTA Politikatudományi Intézet, pp. 50-66.
- Gaszó Ferenc. 2003. "Pártpreferenciák generációs metszetben." In *Parlamenti választások 2002. Politikai szociológiai körkép*, szerk. Böhm Antal, Gaszó Ferenc, Stumpf István és Szoboszlai György. Budapest: Századvég, MTA Politikatudományi Intézet.
- Gaszó Ferenc és Gaszó Tibor. 1993. "Választói magatartás és pártpreferenciák Magyarországon." *Politikatudományi Szemle* 2 (4): 104-141.
- G. Márkus György. 1997. "A törésvonalak három családja a kelet-közép-európai pártrendszerekben - Magyarország." *Politikatudományi Szemle* 6 (1): 42-54.
- Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Lengyel László és Várnai Györgyi, szerk. 1994. *Kormány a mérlegen 1990-1994*. Budapest: Korridor.
- Grzymala-Busse, Anna. 2002. *Redeeming the Communist Past*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hanyecz Imre és Perger János. 1992. "A Parlament munkája számokban." In *Magyarország politikai évkönyve*, szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter és Vass László. Budapest: DKMKA - Economix, pp. 92-122.
- Haskó Katalin és Hülvely István. 2003. "Volt egyszer egy nagy párt - az FKGP." In *Parlamenti választások 2002*, szerk. Böhm Antal, Gaszó Ferenc, Stumpf István és Szoboszlai György. Budapest: Századvég, MTA Politikatudományi Intézet, pp. 177-188.
- Hegedűs István. 2004. "Rút pártviszályok. Pártok és változások - a FIDESZ politikai fordulata." Ph.D. disszertáció. Budapest: Corvinus Egyetem, Szociológia Tanszék.
- Hofferbert, Richard I., and Hans-Dieter Klingemann. 1990. "The Policy Impact of Party Programmes and Government Declarations in the Federal Republic of Germany." *European Journal of Political Research* 18: 277-304.
- Horn Gyula. 1999. *Azok a kilencvenes évek...* Budapest: Kossuth.
- Jánosi György, szerk. 1994. *MSZP: Kihívások és válaszok, 1994-1998. Választási program: szakmai fejezetek*. Budapest: Verzál Kft.
- Kalmár Melinda. 2000. "Modellváltástól a rendszerváltásig: Az MSZMP taktikájának metamorfózisa a demokratikus átmenetben." In *Alkotmányos forradalom*, szerk. Bozóki András. Budapest: Új Mandátum, pp. 283-307.
- Kimmel Emil, szerk. 1990. *Kongresszus '89. Rövidített, szerkesztett jegyzőkönyv az 1989. október 6-9. között tartott kongresszus anyagából*. Budapest: Kossuth.
- Kiss József, Stefány Judit, és Tari Beáta. 1990. "Pártáradat." in *Szabadon választott. Parlamenti almanach*. Budapest: IPV, pp. 22-34.
- Kiss Balázs. 1994. "Tagoltság és világkép. Csurka István politikai írásai." In *Törésvonalak és értékválasztások*, szerk. Balogh István. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, pp. 483-515.

- Kitschelt, Herbert. 1995. "Party Systems in East Central Europe: Consolidation or Fluidity." *Studies in Public Policy* 241. Glasgow: University of Strathclyde, Centre for the Study of Public Policy.
- Kitschelt, Herbert, Dobrinka Kostova, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, and Gábor Tóka. 1994. "Spring 1994 Survey of Middle-Level Party Elites in Bulgaria, the Czech Republic, Hungary and Poland." SPSS data file. Durham, NC: Department of Political Science, Duke University.
- Kitschelt, Herbert, Zdenka Mansfeldova, Radoslaw Markowski, and Gábor Tóka. 1999. *Post-Communist Party Systems: Competition, Representation, and Inter-Party Cooperation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kolosi Tamás, Szelényi Iván, Szelényi Szonja és Bruce Western. 1991. "Politikai mezők a poszt-kommunista átmenet időszakában. Osztályok és pártok Magyarországon, 1989-1990." *Szociológiai Szemle* 1 (1): 5-34.
- Kovács Éva. 1995. "'Itt a piros, hol a piros.' Kizáró eljárások a magyar igazságtételi vitában 1990-1992." *Politikatudományi Szemle* 4 (3): 75-88.
- Kovács Éva és Tóth István János. 1990. "Pártok és pártprogramok - 1990." Kézirat. Budapest: Közgazdaságtudományi Egyetem, Szociológia Tanszék.
- . 1992. "Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése." *Politikatudományi Szemle* 1 (1): 99-123.
- Körösényi András. 1991. "The Revival of the Past or a New Beginning?" *Political Quarterly* 62 (1): 1-23.
- . 1995. "The Reasons for the Defeat of the Right in Hungary." *East European Politics and Societies* 9: 179-194.
- . 1993. "Kié a hatalom? A hatalom pluralitása Magyarországon 1990-1992." *Politikatudományi Szemle* 2 (4): 5-20.
- . 1998. *A magyar politikai rendszer*. Budapest: Osiris.
- Lijphart, Arend. 1994. *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies 1945-90*. Oxford: Oxford University Press.
- Machos Csilla. 2000. *A magyar parlamenti pártok szervezeti felépítése (1990-1999)*. Budapest: Rejtjel.
- Markowski, Radoslaw. 1997. "Political Competition and Ideological Dimensions in Central Eastern Europe." *Communist and Post-Communist Studies* 30: 221-254.
- Markowski, Radoslaw, and Gábor Tóka. 1995. "Left Turn in Hungary and Poland Five Years After the Collapse of Communism." *Sisyphus: Social Studies* 1 (IX): 75-100.
- Moser, Robert G. 1999. "Electoral Systems and the Number of Parties in Postcommunist States." *World Politics* 51: 359-384.
- Országos Választási Bizottság. 1990. "Az Országos Választási Bizottság jelentése." *Magyar Közlöny*, 1990. május 13.
- . 1994. "Az Országos Választási Bizottság jelentése." *Magyar Közlöny*, 1994. június 24.
- . 2002. *Az Országos Választási Bizottság jelentése*. 2002. május 6. URL: <http://www.election.hu/> [Letöltve 2002. május 6.]
- Pataki, Judith. 1992. "István Csurka's Tract: Summary and Reactions." *RFE/RL Research Report*, 9 October.
- Petőcz György, szerk. 2001. *Csak a narancs volt*. Budapest: Irodalom Kft.
- Révész Sándor. 1995. *Antall József*. Budapest: Sík.

- Ripp Zoltán. 1995. *Szabad demokraták. Történelmi vázlat a Szabad Demokraták Szövetségének politikájáról*. Budapest: Politikatörténeti Közalapítvány.
- Róbert Péter. 1999. "Osztály és párt Magyarországon - három választás után." *Politikatudományi Szemle* 8 (1): 67-96.
- Sepsey Tamás. 1998. "A kárpótlás rövid története." In *Janus-arcú rendszerváltás*, szerk. Schmidt Mária és Tóth Gy. László. Budapest: Kairosz, pp. 326-358.
- Stumpf István. 1990. "Pártosodás '89: A magyar társadalom önszerveződési folyamatának tipizálási kísérlete." In *Magyarország politikai évkönyve 1989*, szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter és Vass László. Budapest: Aula-Omikk, pp. 386-398.
- Stumpf István. 1994. "Választói magatartás generációs és vallási törésvonalak mentén." In *Törésvonalak és értékválasztások*, szerk. Balogh István. Budapest: MTA Politikatudományi Intézet, pp. 147-167.
- Sükösd Miklós. 1992. "Médiaháború Magyarországon, 1990-1992." *Mozgó Világ* 18 (10): 64-65.
- Szalai Erzsébet. 1993. "A hatalom szerkezete Magyarországon." *Politikatudományi Szemle* 2 (2): 19-40.
- Szűcs István. 1998. *Mérföldkövek az Antall-kormány bukása útján*. Budapest: Püski.
- Tóka Gábor. 1993. "Changing Dimensions of Party Competition: Hungary 1990-1991." In *The Political Cultures of Eastern Central Europe in Transition*, edited by Gerd Meyer. Tübingen, Basel: Francke Verlag, pp. 165-228.
- . 1994. "Pártok és választóik 1990-ben és 1994-ben." In *Társadalmi Riport 1994*, szerk. Andorka Rudolf, Kolosi Tamás és Vukovich György. Budapest: TÁRKI, pp. 359-375.
- . 1995. "Voting Behavior in 1990." In *The 1990 Elections to the Hungarian National Assembly*, edited by Gábor Tóka. Berlin: Sigma, pp. 84-123.
- . 1998. "Választói magatartás." In *Társadalmi Riport 1998*, szerk. Kolosi Tamás, Tóth István György és Vukovich György. Budapest: TÁRKI, pp. 391-411.
- . 2003. "Pártimázsok Magyarországon, 1992-2002." in *Magyarország politikai évkönyve*, szerk. Kurtán Sándor, Sándor Péter, és Vass László. Budapest: DKMKA, pp. 1540-1558.
- Tóth Csaba. 2001. "A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya." *Politikatudományi Szemle* 10 (3): 81-103.
- Urbán László. 1990. "Gazdasági programjavaslatok: koalíciós esélyek." *Magyar Narancs* 2 (4): 1-5.
- Wéber Attila. 1996. *A FIDESZ-jelenség*. Budapest: Napvilág..